

LATZKOVITS MIKLÓS

Albrecht von Haller magyarországi recepciójának történetéhez

(Haller és a nők)

Provizórikus statisztikák

Tanulmányomban Albrecht von Haller (1708–1777) magyarországi recepciójának egy speciális aspektusát szeretném vizsgálni. Azt nevezetesen, hogy a svájci poéta szövegei miképp jelennek meg a 18. századi emlékkönyvi bejegyzésekben. Az elemezni kívánt bejegyzések jobbra magyarországi tulajdonosok által vezetett albumokból valók, de tekintettel voltam néhány magyarországi bejegyző külföldiek emlékkönyvében fennmaradt autográfjára is. Észrevételeim az *Inscriptiones Alborum Amicorum* (IAA) című adatbázis építése során feldolgozott adatokon alapulnak.¹ Az IAA-ból jelenleg 12 500 bejegyzés érhető el.² Közülük 2700 tartalmaz német nyelvű szövegrészeket, a legkorábbi 1553-ban keletkezett,³ de a mondott bejegyzések többnyire a 18. században kerültek a vizsgált albumokba (mintegy 2300 autográf). Haller-idézetet összesen 53 esetben regisztráltunk, ezek képezik jelen dolgozat forrásbázisát.

Szakmai szempontból fontos viszonyítási pontként hivatkozhatom Berzeviczy Klára és Lőkös Péter egy mondandómat igen közelről érintő forrásközlésére, illetve tanulmányára.⁴ A szerzők az Országos Széchényi Könyvtár (OSZK) állományában összesen 21 albumot vizsgáltak meg, 18. századi emlékkönyvekben idézett német versek után nyomozva. Közülük háromnak (azon kívül, hogy ma az OSZK-ban őrzik őket) semmiféle hungarika vonatkozása nincs, tulajdonosaik, bejegyzőik között nincs magyarországi személy, vizsgálatukra valamiféle összehasonlíthatóság jegyében került sor.⁵

* A szerző a Szegedi Tudományegyetem Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kar Magyar Irodalom Tanszékének docense. A kutatás támogatója: NKFI, azonosító: K 124468.

1 *Inscriptiones Alborum Amicorum*, 2003–2017, doi: 10.14232/iaa, <http://iaa.bibl.u-szeged.hu/>. E folyamatosan épülő adatbázisban 16–18. századi hungarika jellegű albumbejegyzéseket teszünk közzé.

2 Lekérdezve: 2017. július 10.

3 IAA, 12117. E bejegyzés Christoph Mandeltól való. Tudomásom szerint jelenleg az ő autográfja tekinthető a legkorábbi magyarországi személytől származó albumbejegyzésnek. Mandelhez lásd: Wix Györgyné, *Régi magyarországi szerzők (RMSz) I: A kezdetektől 1700-ig* (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2008), 513.

4 Klára BERZEVICZY und Péter LŐKÖS, „Zitate deutscher Dichter des 18. Jahrhunderts in Stammbüchern der Ungarischen Széchényi-Nationalbibliothek: Ein Beitrag zur zeitgenössischen Rezeption der deutschen Literatur des 18. Jahrhunderts in Ungarn” in „*Ars longa, vita academica brevis*”: *Studien zur Stammbuchpraxis des 16.–18. Jahrhunderts*, Hg. von Klára BERZEVICZY und Péter LŐKÖS unter Mitarbeit von Zsófia HORNYÁK, 109–181 (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 2009).

5 OSZK, Oct. Lat. 116, Oct. Lat. 109, Oct. Lat. 624. Vö. BERZEVICZY–LŐKÖS, „Zitate deutscher...”, 133.

18 album tulajdonosa volt ténylegesen Hungarus, jóllehet két esetben a szerzők csak feltételezték ezt.⁶ Egyébként helyesen, bár annyit mégis megjegyeznék, hogy Joseph Freysmuth emlékkönyve nem anonim, még csak nem is egy bizonyos „Herr Kriebel” albuma.⁷ Freysmuth vezetékneve (többek közt) egy göttingeni egyetemista, Johann Karl Volborth bejegyzéséből derül ki,⁸ a keresztnéve pedig a lipcsei és göttingeni matrikulából.⁹ A másik, szintén problémásnak titulált albumról ugyancsak megállapítható, hogy az nem egy „házaspár” emlékkönyve, hanem egy Fistrovits M. nevezetű fiatalemberé, akinek vezetékneve ez esetben (például) nővére bejegyzéséből,¹⁰ keresztnévének kezdőbetűje pedig a kötésen olvasható monogramból tudható.¹¹

A szerzőpáros által elvégzett vizsgálatot illetően nyilvánvalóan komolyabb probléma, hogy mindössze 18 albumot néztek át, holott az OSZK-ban 42 további olyan emlékkönyvet őriznek, melyek tulajdonosai biztosan magyarországi személyek voltak, s melyekben 18. századi bejegyzések találhatók.¹² És valójában nem tudható, hogy miért épp a kiválasztott 18 album került görcső alá, s miért nem a vizsgálatból kizárt 42.¹³

6 OSZK, Oct. Germ. 249, Oct. Lat. 128, Oct. Lat. 457, Oct. Lat. 776, Duod. Hung. 166, Oct. Hung. 619. III, Oct. Lat. 110, Oct. Lat. 117, Oct. Lat. 467, Oct. Lat. 630, Oct. Lat. 718, Oct. Lat. 850, Oct. Lat. 1168, Oct. Lat. 1222, Oct. Lat. 1251, Duod. Hung. 177. A két problémásnak mondott album: OSZK, Duod. Lat. 118. (Joseph Freysmuth) és Oct. Germ. 250. (Fistrovits M.).

7 Utóbbi Jónácsik László állítja róla. Vö. „Miszellen aus der Stammbuchforschung in der Ungarischen Széchényi-Nationalbibliothek Budapest (OSzK)” in *Mitteuropäischer Kulturraum: Völker und religiöse Gruppen des Königreichs Ungarn in der deutschsprachigen Literatur und Presse*, Klára BERZEVICZY, László JÓNÁCSIK, Péter LÖKÖS Hg., 93–126 (Berlin: Frank & Timme, 2015), 119. Az album 111r. lapján olvasható „Kriebel” megszólítás egyébként a következő, 111v. lapon található bejegyzésre utal, mely Samuel Kriebeltől származik, aki tehát nem tulajdonosa, hanem maga is bejegyzője az emlékkönyvnek. Vö. IAA, 5524.

8 Volborth a dedikációban nevezi néven az album tulajdonosát: „mi amicissime Freysmuthi”. Vö. IAA, 8409.

9 TAR Attila, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon 1694–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 11 (Budapest: Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004), 634, 2784.

10 „Dieses schrieb zum steten andenken deine Wahre u(nd) Einzige Schwester, als Ihren Einzigen Lieben Bruder.” Az aláírás: „An(n)a Rosina Friedin gebohrne Fiestrowitschin”. Vö. IAA, 12218. A kérdést különben végképp eldönti, hogy az album tulajdonosát a „mein Lieber Fistrovits” formulával szólítja meg az egyik bejegyző. Vö. IAA, 12228.

11 A kötésen olvasható monogram: M. F. A második betű természetesen a vezetéknevet (Fistrovits) jelöli.

12 Duod. Germ. 58, Duod. Germ. 70, Duod. Germ. 71, Oct. Germ. 399, Oct. Hung. 619. II, Oct. Hung. 627, Oct. Hung. 1061, Oct. Lat. 123, Oct. Lat. 124, Oct. Lat. 127, Oct. Lat. 130, Oct. Lat. 131, Oct. Lat. 452, Oct. Lat. 454, Oct. Lat. 455, Oct. Lat. 460, Oct. Lat. 1255, Oct. Lat. 1256, Duod. Germ. 45, Duod. Lat. 152, Oct. Germ. 446, Oct. Germ. 555, Oct. Germ. 596, Oct. Hung. 1940, Oct. Lat. 86, Oct. Lat. 111, Oct. Lat. 112, Oct. Lat. 113, Oct. Lat. 118, Oct. Lat. 121, Oct. Lat. 122, Oct. Lat. 134, Oct. Lat. 389, Oct. Lat. 458, Oct. Lat. 605, Oct. Lat. 687, Oct. Lat. 777, Oct. Lat. 850, Oct. Lat. 1221, Oct. Lat. 1236, Oct. Lat. 1247, Quart. Lat. 547.

13 Berzeviczy Klára egy 2017-es tanulmányában kiegészítésképpen további hét emlékkönyv átvizsgálásáról számolt be, amelyek közül három (valójában már a 2009-es tanulmányban is elemzett, itt azonban nagyobb hatékonysággal vizsgált) album az OSZK állományában található. E hét emlékkönyvből jelenleg kettő nincs feldolgozva az IAA-ban, nevezetesen Cornides Dániel (OSZK, Oct. Germ. 249.) és Berzeviczy Gergely albuma. Utóbbi pillanatnyilag lappang, tudniillik 2009-ben a megvásárlásra felkínált kéziratot a frankfurti könyvvásár egyik vitrinjéből ellopták. (Tehát nem a göttingeni Stadtarchivban

További problémát jelent, hogy az egyes emlékkönyvekben olvasható verses szövegek azonosítására többnyire (természetesen nem mindig) csak akkor került sor, ha az egykori bejegyzők maguk is jelezték, hogy az adott verset kitől idézik. A szerzőpáros lehetőségeit e téren nyilván az általuk hivatkozott CD-ROM-ok, illetve az internet nyújtotta keretek határozták meg. Utóbbiak az elmúlt közel tíz év alatt is rengeteget bővültek, s vélhetőleg ezzel magyarázható, hogy míg például a Samuel Coellnberger peregrinációs albumába bemásolt 25 német versből a szerzőpárosnak mindössze hármat sikerült azonosítani (mindhárom Albrecht von Hallertől való, s a bejegyzők minden alkalommal jelzik is ezt),¹⁴ addig mára további tíz esetben lehetett egy-egy vers forrását meghatározni. A Coellnberger albumában megidézett német költők tehát a következők: Haller még két (összesen tehát öt) alkalommal.¹⁵ Egyszer azonosítottunk idézetet Johann Christian Güntheről és Johann Ludwig Hubertól,¹⁶ két-két alkalommal pedig Johann Friedrich von Cronegktől, Johann Jacob Duschtól és Johann Peter Uztól.¹⁷ A bejegyzők általában nem jelölték az általuk idézett költők nevét, de két esetben azért mégis megtették ezt. Az Erlangenben tanuló bécsi fiatalember, Joseph Friedrich Matolay például

őrzött, az IAA-ban is publikált Berzeviczy-albumról van szó!) Berzeviczy Klára ezért csak az (egyéb-ként igen informatív) aukciós katalógusból dolgozhatott, ám Haller-idézetet ennek segítségével sem sikerült detektálnia. A Cornides-albumban kettőt talált. Az egyiket a 82v. lapon, de ezt nem sikerült azonosítania (ezzel én magam is hiába kísérleteztem), ami vélhetőleg azt jelenti, hogy vagy a bejegyző által megadott forráshivatkozás a hibás („Haller!”), vagy a tényleg Hallertől származó (pár szavas) idézet a svájci szerző valamely prózai munkájából származik. A másik citátum a 143r. lapon olvasható, és az *An Se. Excellenz Herrn Gerlach Adolf v. Münchhausen [...]* című versből való. Egy 1755-ös (Haller vonatkozásában tehát viszonylag korai) autográfól van szó, a bejegyző (Christoph Gottlieb Hofmann) biztosan nem magyarországi személy. Berzeviczy a maradék öt emlékkönyvből összesen négy Haller-citátumot mutatott ki. Ez hattal kevesebb, mint amennyit ugyanezen albumok vonatkozásában mi tettünk elérhetővé az IAA-ban. Ennek egyik (bár nem kizárólagos oka), hogy Podmaniczky Sándor albumát Berzeviczy Wilhelm Ebel részleges szövegkiadásából dolgozta fel. *Göttinger Studenten-Stammbuch aus dem Jahre 1786*, in *Auswahl herausgegeben und mit einem Vorwort versehen von Wilhelm EBEL* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 1966). Vö. Klára BERZEVICZY, „Ungarische Peregrinus-Stammbücher als Vermittler der deutschen Literatur in Ungarn: Ein Beitrag zu den deutsch-ungarischen kulturellen Beziehungen”, in *Mittlerin aus Europas Mitte: Fundamente und Perspektiven der deutschen Sprache und ihrer Literatur im ostmittel- und südeuropäischen Raum: Beiträge des III. Kongresses des Mitteleuropäischen Germanistenverbandes (MGV) in Wien, 8–10. April 2010.*, Carolin SOLLFRANK und Johann WELLNER Hg., *Veröffentlichungen des Mitteleuropäischen Germanistenverbandes* 3, 27–41 (Dresden: Thelem, 2017). Berzeviczy Klára e tanulmányát még annak megjelenése előtt olvashattam, amiért őt, illetve Lőkös Pétert illeti köszönet.

14 OSZK, Oct. Lat. 117, p. 31r, 44v, 45v. Vö. BERZEVICZY und LÖKÖS, „Zitate deutscher...”, 148–150, és IAA, 7770, 7778, 7780. A bejegyzők személyével kapcsolatosan megjegyezném, hogy „H. W. Maurer” teljes neve Heinrich Wilhelm Maurer, „F. W. Volkmar” pedig helyesen Friedrich Wilhelm Vollmar lenne. Vö. *Die Matrikel der Universität Tübingen*, Band III. 1710–1817, Bearbeitet von Albert BÜRK und Wilhelm WILLE (Tübingen: Universitätsbibliothek Tübingen, 1953), 211, 36351, és 202, 36127.

15 IAA, 7869, 7797. Az előbbi esetében a bejegyző, Christian Karl Philipp Vollmar nyilván a szintén Hallert idéző Friedrich Wilhelm Vollmar rokona. BÜRK und WILLE, *Die Matrikel...*, 202, 36128. Vö. az előző lábjegyzettel.

16 IAA, 7739, 7828.

17 IAA, 7731, 7800, 7744, 7783, 7784, 7865.

egyértelműen jelzi, hogy kitől idéz („Dusch”),¹⁸ és ugyanígy jár el Ludwig Achatius Mohr is („Hubers-Gedichte”).¹⁹ Az összesen 13 idézetet kivétel nélkül egyetemi hallgatók írták be Coellnberger albumába, jobbára Tübingenben és Erlangenben. Mindössze kettejük volt az album tulajdonosának honfitársa: az erdélyi születésű Johann Gottlieb Klein (az ő bejegyzésére a szerzőpáros is hivatkozott),²⁰ valamint a besztercebányai származású orvostanhallgató, Lischoviny Sámuel.²¹

A szerzőpáros persze dolgozatában nem tesz érdemi különbséget magyarországi és nem magyarországi származású bejegyzők között.²² Ha meggondoljuk, hogy tanulmányuk célja a 18. századi német költészet albumokból kiolvasható hazai recepciójának adatolása volt, akkor eljárásukat részben helyesnek lehet tekinteni. Valóban érdemes tudnunk, hogy például az 1760-as évek közepén Tübingenben tanuló magyarországi diákok olyan környezetben mozogtak, mely Haller költészetét nagyra értékelte.²³ Tény az is, hogy az általunk vizsgált albumok Hallert citáló külföldi bejegyzőinek zöme a magyarországi diákok által is frekvenciált egyetemi városokban idézte meg a svájci poétát. A jelenlegi feldolgozottság szerint legtöbbször, öt-öt alkalommal épp Tübingenben, továbbá Göttingenben (ahol Haller 1736 és 1753 között az egyetem professzoraként tevékenykedett). Ezen adatok értékelésénél ugyanakkor számításba kell venni, hogy a legtöbb külföldi bejegyző mégiscsak külföldön írt be a magyarországiak emlékkönyveibe, jobbára peregrinusaink emlékkönyveibe, akik viszont eleve tanulmányaik színhelyén, az egyetemeken kerültek érintkezésbe velük. De akár így, akár úgy, a magyarországi recepció szempontjából mégsem totálisan érdektelen, hogy mondjuk Haller *Die Tugend* című költeményének egy részlete Johann Reinhold Forster (a híres felfedező, James Cook tudós útítársa), vagy épp Susanna Catharina Binder lejegyzésében kerül be valamely magyarországi fiatalember emlékkönyvébe. Előbbi Halléban 1786 májusában,²⁴ utóbbi Besztercén 1784 júliusában.²⁵ Tehát egyrészt tényleg fontos összegyűjteni

18 *Register zur Matrikel der Universität Erlangen 1743–1843*, Bearbeitet von Kurt WAGNER, Mit einem Anhang: *Weitere Nachträge zum Altdorfer Personenregister* von Elias von STEINMEYER (München und Leipzig: Duncker & Humboldt, 1918), 42, 1766. szept. 18. Vö. IAA, 7783. Az idézett szöveg helye: *Ode an einen entfernten Bruder*, 123–124.

19 BÜRK und WILLE, *Die Matrikel...*, 201, 36088. Vö. IAA, 7828. Az idézett szöveg helye: *Die Vorsicht*, 1–12.

20 SZABÓ Miklós és SZÓGI László, *Erdélyi peregrinusok: Erdélyi diákok európai egyetemeken 1701–1849* (Marosvásárhely: Mentor Kiadó, 1998), 2117.

21 Az ő bejegyzése keltezési hely nélküli. 1765-től egyébként a bécsi egyetemen tanult. Vö. KISSNÉ BOGNÁR Krisztina, *Magyarországi diákok a bécsi tanintézetekben 1526–1789*, Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban 13 (Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Levéltára, 2004), 4619. Szinnyei írói lexikonjában Lischoviny Sámuel Dávid néven szerepel. Vö. SZINNYEI József, *Magyar írók élete és munkái*, 14 köt. (Budapest: Hornyánszky Viktor, 1891–1914), 7:1287. Lischoviny különben Uztól idéz: *Ode an die Weisheit*, 37–42.

22 A szövegközléshez mellékelte, a magyarországi bejegyzők esetében többnyire Szinnyei lexikonjának adatait visszamondó életrajzi ismertetőkből persze kiderül a bejegyzők származása, de ennek a dolgozat egészét tekintve nincs semmiféle következménye, a nagy, összegző táblázatokba ilyen jellegű adatok már be sem kerülnek.

23 Az 1760 és 1770 közti időszakból 36 Tübingenben immatrikulált magyarországi hallgató neve ismert. TAR, *Magyarországi diákok...*, 3018–3053.

24 IAA, 8687.

25 IAA, 12094.

a külföldiek hungarika jellegű albumokban lévő bejegyzéseiből kiolvasható adatokat, másrészt viszont érdemes őket külön is kezelni.

Ha az így szortírozott bejegyzéseket számba vesszük, akkor a következő eredményt láthatjuk: az általunk vizsgált anyagban nagyjából az 1750-es évek közepétől kezdődően jelennek meg az 1732-ben debütáló, s egy csapásra ismertté váló költőtől származó idézetek. Ezek száma 1790-ig folyamatosan nő, de a század utolsó évtizedében a külföldiek bejegyzéseiből teljesen kikopik a svájci poéta, akit a magyarországi albumhasználók (bár némileg csökkenő mértékben) még ekkor is előszeretettel idéznek. A vizsgált minta sem feltétlenül kicsi: külföldiek bejegyzéseiben összesen 29 alkalommal,²⁶ a magyarországi bejegyzőktől származó autográfokban pedig 24 esetben találtunk Haller-idézetet.²⁷

Mindezt érdemes összevetnünk Werner Wilhelm Schnabel *Repertorium Alborum Amicorum* (RAA) című adatbázisának adataival.²⁸ Schnabel adatbázisából ma több mint 227 000 albumbejegyzés alapadatai érhetőek el. Ezeket Schnabel jobbára a szakirodalomból vette át. Ha például egy szövegkiadásból, adattárból, katalógusból vagy akár egy szakcikkből kiderül, hogy valamely bejegyzésben olvasható egy Haller-idézet, akkor ez az információ elvben megjelenik az RAA-ban is, amely jelenleg 274 Haller-idézetet tartalmazó bejegyzést tart nyilván.²⁹ Ezek időbeli eloszlása a következő:

Időszak	Albrecht von Haller-idézetek az RAA-ban
1740–1749	21
1750–1759	39
1760–1769	84
1770–1779	82
1780–1789	42
1790–1800	6

26 Időrendben: IAA, 9631*, 10964*, 7778, 7780, 7869*, 7797*, 6171, 6166*, 11704*, 11693*, 8308, 11658, 11692, 6150*, 4792*, 7646*, 9465, 9227*, 4233*, 10453*, 8687*, 8930*, 8905, 8965, 8879*, 9161*, 8933, 9543, 3073. (A rekordszámok után látható * arra utal, hogy a bejegyző maga semmilyen módon nem jelölte az általa idézett szöveg forrásadatait.)

27 Időrendben: IAA, 2454, 7770, 11698, 2862, 8125, 11218*, 9373*, 6045*, 8285*, 9554*, 12094*, 12120*, 12219*, 7341, 9108, 3103*, 8065, 11530*, 11379, 10000*, 3368*, 5228*, 8069, 5266.* Az igazsághoz persze hozzátartozik, hogy a mondott bejegyzések egyike (IAA, 8285.) a mecklenburgi Georg Ludolph von Behr albumában, tehát egy német albumtulajdonos emlékkönyvében maradt fenn, viszont egy késmárki fiatalembertől, Christian Genersichtől való. Behrhez lásd: *Die Matrikel der Georg-August-Universität zu Göttingen 1734–1837*, Hg. von Götz von SELLE (Leipzig: A. Lax, 1937), 10559. Egy másik autográf (IAA, 8125.) a münchenbergi Johann Philipp Wiesener albumából ismert, de ezúttal is egy magyarországi egyetemista, Podmaniczky József bejegyzéséről van szó. Wiesenerhez lásd: SELLE, *Die Matrikel...*, 9913.

28 Werner Wilhelm SCHNABEL, *Repertorium Alborum Amicorum*, 1998–2017, <http://www.raa.phil.uni-erlangen.de/>.

29 Lekérdezve: 2017. július 10.

Ezek szerint Haller már korábban, az 1740-es években bekerült az albumokba. A következő évtizedben az öt idéző autográfok száma jelentősen nő, gyakorlatilag megduplázódik, de a folyamat az 1760-as években sem torpan meg, sőt a citátumok száma radikálisan gyarapszik tovább, ismét a duplájára, s ezen az értéken marad a következő évtizedben is. A visszaesés csak az 1780-as években kezdődik, hogy aztán a század végére valóban kikopjon az albumokból a költő. Nyilvánvaló, hogy az RAA-ból kiolvasható számok nem lehetnek pontosak, ám a feldolgozott anyag nagyságánál fogva az alaprendenciákat elvben akár jelezhetnék is.

Az emlékkönyvekkel kapcsolatos szakirodalomban azonban ma már közhelynek tekinthető, hogy az ilyen számok önmagukban értelmezhetetlenek, minthogy egyáltalán nem mindegy, mekkora anyagból nyerték ki őket. Az RAA-ból viszont nem derül ki, hogy (mondjuk) az 1740-es évekből regisztrált 21 Haller-citátum detektálásához Schnabelnek pontosan mennyi bejegyzést kellett feldolgoznia, többet vagy esetleg sokkal kevesebbet, mint az 1750-es évekből kimutatott 39 idézet adatolásához.³⁰ A német kutatók ennek megfelelően másképp számolnak, és valóban más eredményt is kapnak. Például Horst Steinhilber, aki az 1740–1800-as évek német egyetemistáinak mentalitásáról írott könyvét teljes egészében az emlékkönyvekből kiolvasható információkra alapozta.³¹ Munkájához közel 300 albumot vizsgált át, s a 14 leggyakrabban citált szerzőtől 1598 idézetet regisztrált.³² Hallertől történetesen 85-öt. A legkorábbiak az 1750-es évekből valók, s a mondott 14 szerzőt és az adott évtizedet tekintve az anyag közel 8%-át teszik ki, vagyis (Steinhilber megállapítása értelmében) ekkor adják a legmagasabb értéket. Haller albumokban mérhető népszerűsége ezt követően folyamatosan csökkent. Az 1760-as években még csak egy kicsit, de az 1770–1790 közti húsz évben már jelentősen, mintegy a korábban mért érték felére esve vissza, hogy aztán az 1790-es évekre szinte teljesen kikopjon az albumokból a svájci poéta („1,43%”).³³ Hasonló eredményre jutott Katrin Henzel is, aki a lipcsei egyetemi könyvtár albumgyűjteményének Lipszében keletkezett bejegyzéseit vizsgálta az 1760–1804 közti időszakból. Monográfiájához összesen 1012 bejegyzést használt fel úgy, hogy a vizsgált autográfokban citált szövegek szerzőjét 569 esetben tudta azonosítani. Haller-idézetet 19 bejegyzésben talált. Számításai szerint és az azonosított idézeteket tekintve Haller népszerűsége az 1760-as években 5,9%-on állt, a következő évtizedben 3,9%-on, az 1780-1789 közötti tíz évben aztán ez a szám esett vissza 2,3%-ra, s ettől kezdve már ki sem tudta mutatni a svájci poéta verseit az általa vizsgált albumokból.³⁴

Látható, hogy ezek a vizsgálatok tényleg más eredményre vezettek, mint amit a tárgyalt idézetek számának időbeli megoszlása önmagában sugallt. Ezek értelmében tehát Haller az 1750–1760-as években került leggyakrabban az albumokba, ezt követően

30 Vö: Katrin HENZEL, *Mehr als ein Denkmal der Freundschaft: Stammbucheinträge in Leipzig 1760–1804*, Literatur und Kultur. Leipziger Texte – Reihe B: Studien 4 (Leipzig: Leipziger Universitätsverlag, 2014), 353–354.

31 Horst STEINHILBER, *Von der Tugend zur Freiheit: Studentische Mentalitäten an deutschen Universitäten 1740–1800*, Historische Texte und Studien 14 (Hildesheim: Georg Olms Verlag, 1995).

32 Uo., 335. (Valójában 13 szerzőről és a Bibliáról van szó.)

33 Uo., 347.

34 HENZEL, *Mehr als...*, 360.

népszerűsége fokozatosan csökkent, a század utolsó évtizedében pedig gyakorlatilag lenullázódott. Ha az általunk talált adatokkal hasonló módon kalkulálunk, akkor a következő eredményt kapjuk:³⁵

Albrecht von Haller-idézetek az IAA-ban		
Időszak	Magyarországi bejegyzőktől	Külföldi bejegyzőktől
1750–1759	0,20%	0,22%
1760–1769	0,12%	1,80%
1770–1779	0,46%	1,77%
1780–1789	1,12%	1,45%
1790–1800	0,48%	0%

Számításaink a külföldi bejegyzők esetében sincsenek teljesen szinkronban a német kutatók eredményeivel, minthogy az 1750-es évekre mi kifejezetten alacsony értéket kaptunk (ami akár valamiféle mérési anomália következménye is lehet), ráadásul az 1760–1790 közti időszakból kimutatott (azért folyamatos és detektálható) visszaesés sem olyan szembetűnő. A század utolsó évtizedét tekintve persze eredményeink tökéletesen egybevágnak Steinhilber és Henzel megállapításaival. A magyarországi bejegyzők Haller-citátumait illetően viszont valóban látványos különbségeket tapasztalunk. Haller idézettsége az ő bejegyzéseikben 1760 után nemhogy csökken, de radikálisan nő, és ami nagyon érdekes, elég magas értéket mutat még a század utolsó évtizedében is.

Ha ezek az adatok tényleg releváns képet festenek, akkor nagyjából a következő megállapításokat tehetjük: a magyarországi bejegyzők Haller-idézetei kapcsán kapott százalékos értékek mindig alacsonyabbak, mint a külföldiek esetében számítottak, amiért is feltűnő, hogy az 1780-as években a két érték mégis szinte azonos (1,12% és 1,45%). Ha hihetünk Steinhilber és Henzel (részben általunk is visszaigazolt) számításainak, akkor Haller albumokban megfigyelhető kultusza német földön intenzívebb volt és rövidebb ideig tartott. A magyarországi bejegyzők esetében más mintázatot látunk. A dolog később bontakozott ki, a kérdéses időszakban egyre erősödött és jobban el is húzódott. Van azonban még egy fontosnak látszó különbség, amit az általunk mért adatok is jeleznek: az nevezetesen, hogy a Hallert idéző magyarországi bejegyzők bő harmada nő,³⁶ míg a külföldiek kivétel nélkül férfiak.

35 A százalékos értékeket a magyarországi, illetve a külföldi bejegyzők adott évtizedben keletkezett inscriptióinak száma alapján határoztam meg. Ezen értékek tehát nem feleltethetők meg direkt módon sem Steinhilber, sem Henzel adatainak, de az alaptendenciákat ugyanúgy jelzik. (A táblázatban jelölt évtizedekben vizsgált bejegyzések száma egyébként 1436 és 273 között ingadozott. Az átlag évtizedenként 711 bejegyzés volt.)

36 Összesen 9 bejegyzésről van szó. Időrendben: IAA, 11218*, 9373*, 6045*, 12094*, 12120*, 11530*, 5228*, 8069, 5266* (a rekordszámok után látható * itt is arra utal, hogy a bejegyző nem jelölte az általa idézett szöveg forrásadatait).

Utóbbi első pillantásra tulajdonképpen nem is meglepő. Emlékkönyvbe nőtől bejegyzést kérni intim dolognak számított, és igaz ez fordítva is. Ismeretes Kölcsey Antónia naplójának egy 1843-as családi perpatvart elbeszélő részlete, melyre azért került sor, mert a naplóíró albumát „kiadta” egy „idegennek”.³⁷ A magyarországi peregrinusok külföldi tanulmányútjuk során viszonylag ritkán kerültek ennyire bizalmas viszonyba nőkkel. Samuel Coellnbergernek például fennmaradt egy másik emlékkönyve is. Ezt közvetlenül peregrinációja előtt, 1761-1762 között, vélhetőleg albizálása során vezette, s benne 8 női bejegyzőtől származó autográf található,³⁸ míg peregrinációja alatt használt albumában egy sem. Úgy tűnik azonban, hogy a dolog mégsem kizárólag ezen múlt. Az RAA-ban jelölt 274 Haller-idézet közül ugyanis mindössze 3 származik női bejegyzőtől,³⁹ Katrin Henzel pedig az általa átvizsgált anyagban egy ilyen bejegyzést sem talált. Állítása szerint mindezt Haller filozofikus jellegű tanköltevényeinek sajátos tartalma magyarázhatja,⁴⁰ ám a magyarországi nők Haller-idézetei okán úgy tűnik, érvelése nem helyes. Ez (elvben) akár azt is jelenthetné, hogy Haller albumokban megfigyelhető magyarországi kultuszának nemcsak időbeli lefolyását, de részben talán közegét is másképp kell elképzelnünk, mint ahogy azt a német szakírók az általuk vizsgált bejegyzések feldolgozása során megrajzolták.

Ilyen alapon arra is gondolhatnánk, hogy a hazai Haller-recepció ügyében a nők is fontos szerepet játszhattak. Bejegyzéseik Magyarországon, nem meglepő módon szinte kivétel nélkül német városokban keletkeztek.⁴¹ Egyetlen Erdélyből (Besztercéről) való van közöttük, a többi Sopronban, illetve a Szepesség német városaiban, Lőcsén, Iglón, Késmárkon íródott, de azért akad egy osztrák Haller-idézetünk is. Persze mély értelmű következtetéseket mindebből levonni ismét nem lehet, például azért sem, mert az 1750–1800 közti időszakból erdélyi származású nőktől alig néhány bejegyzést dolgoztunk fel eddig. Inkább az tűnhet fel esetleg, hogy a szemlézett autográfok így is milyen nagy területen szétszóró településekről valók. Ugyanígy szempontból lehet érdekes, hogy minden bejegyző más, s hogy a bejegyzések időbeli megoszlása is relatíve egyenletes. Mármint azt a két évtizedet tekintve, amikor egyáltalán bekerültek az albumokba. Ugyanis viszonylag későn, az 1779–1799 közti időszakban íródott mind, ami azt a benyomást keltheti, hogy a Haller-kultusz imént leírt kései továbbélésében épp a nők játszották volna a kulcsszerepet. Egyébként tipikusan női bejegyzésekről van

37 Horváth Gábornak, aki „szinte egy hétig volt most itt”. Vö. KÖLCSEY Antónia *Naplója*, Bevezetéssel kiadta KOZOCSA Sándor (Budapest: Rózsavölgyi és Társa, 1938), 131. Idézi HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Csokonai Könyvtár 21 (Debrecen: Debreceni Egyetem Kossuth Egyetemi Kiadója, 2000), 201–202.

38 OSZK, Oct. Lat. 111. IAA, 6349, 6337, 6341, 6370, 6207, 4938, 4955, 4972. A bejegyzések közül 3 sem keltezési időt, sem keltezési helyet nem tartalmaz. A 8 bejegyzés német, illetve magyar nyelven íródott.

39 A következő bejegyzésekről van szó: M. C. Bauderin, Altdorf, 1758. (1755_weber, 12); Johanna Maria Keidel, Göttingen, 1774. (1770_wehrs1, 43); Augusta Amalia Sammet, Lipcse, 1780. (1779_sammet, 2).

40 HENZEL, *Mehr als...*, 361–363.

41 Igaz, két női bejegyző a keltezés helyét nem jelölte: IAA, 11530, 5228.

szó abban az értelemben is, hogy a kilenc autográf közül nyolcban semmiféle utalást nem találunk a citált szöveg szerzőjére, tehát csaknem valamennyi idézet jelöletlen.

Az egyetlen kivétel Amalia Trangus (Trangous) bejegyzése, melyben egyértelműen olvasható a forráshivatkozás („Haller”).⁴² Trangus kisasszony autográfja Schmidt Mózes emlékkönyvében maradt fenn, mely az 1787–1797 közti időszakból őrzött meg összesen 67 bejegyzést.⁴³ Peregrinációs albumról van szó ezúttal is. Tulajdonosa nyilván nem sokkal indulás előtt vásárolhatta az üres könyvecskét, s az autográfok gyűjtését (ahogy gyakran mások is) rögtön megkezdte. Így kerülhetett abba 22 inscriptio még itthon, részben Sopronból és Pozsonyból, zömmel pedig Rozsnyóból keltezve. 1787–1789 közti peregrinációja során Schmidt két nőtől is szerzett bejegyzést (Drezdában és öt napon belül),⁴⁴ de azért így is jellemző, hogy az albuma Magyarországon beíró nők száma kilenc. Hazatérése után tulajdonképpen már csak egyszer vette elő albumát, nyolc évvel később, négy ember kedvéért. Ezek egyike volt Amalia Trangus. Autográfja Iglón, 1797. december 5-én került az emlékkönyvbe, csakúgy, mint édesanyja, Barbara Reinländer („von [...] Barbara Trangouss gebornen Reinländerin”)⁴⁵ és testvére, Juliana Trangus kézjegye.⁴⁶ Előző nap egy másik testvér, Joseph Trangus is megkapta az emlékkönyvet.⁴⁷ Ő még csak 15 éves ekkor, minthogy 1783. március 14-én született. Pákh Károly megjegyzi róla, hogy egész életében „nagy előszeregettel viseltetett a latin nyelv és a bölcsészeti tudományok iránt, s utolsó éveiben szenvedélyesen olvasta Schopenhauer műveit”, továbbá hogy „gyakran foglalkozott a nőnevelés kérdésével is, s meg lévén annak nagy jelentőségéről győződve, házat egy felállítandó evangélikus leányiskolára hagyományozta”.⁴⁸ Apjuk, Michael Johann Trangus 1767 körül költözött Iglóra, előbb írnokként és jegyzőként, majd 1799–1804 között főbíróként jelentékeny szerepet játszott a város életében.⁴⁹ Miután 1772-ben a Lengyelországnak elzárólagosított városok (köztük Igló) visszacsatolása megtörtént, a helytartótanács kincstári uradalommá akarta minősíteni a mondott településeket. E törekvés Igló erélyes ellenállásán bukott meg. Igló ugyanis épp egy Michael Johann Trangus tollából eredő feliratban tiltakozott erélyesen és végül sikeresen az eljárás ellen.⁵⁰ Vagyonos családról van szó. Jellemző, hogy amikor a két Trangus testvér (Ludwig 1855-ben, Joseph pedig 1861-ben) meghalt, alapítványaik radikálisan új helyzetbe hozták az iglói evangélikus egyházat.⁵¹

42 IAA, 8069.

43 OSZK, Oct. Lat. 1247. A tulajdonoshoz lásd: TAR, *Magyarországi diákok...*, 1360.

44 IAA, 8029, 8074.

45 IAA, 8067. Vö. PÁKH Károly, *Az Iglói Ág. H. Ev. Főgymnasium története* (Igló: Schmidt József, 1896), 48; HADOBÁS Sándor, „Trangous Lajos, a reformkor sikeres bánya- és kohóvállalkozója”, *Bányászattörténeti Közlemények* 5 (2010): 76–85, 77.

46 IAA, 8068. Vö. NAGY Iván, *Magyarország családai czímerekkel és nemzékrendi táblákkal*, 12 köt. (Pest: Ráth Mór, 1857–1868), 11:326.

47 IAA, 7499.

48 PÁKH, *Az iglói...*, 48–49.

49 Uo., 48; HADOBÁS, „Trangous Lajos...”, 76–77.

50 BRUCKNER Győző, „Igló kir. korona- és bányaváros története”, in *Iglói diákalbum*, szerk. MAKRA Zoltán és MOHR Győző, 42–81 (Budapest: Iglói Főgimnázium, 1929), 67.

51 PÁKH, *Az iglói...*, 47–48.

Michael Johann Trangus és Barbara Reinländer 1773-ban kötöttek házasságot. Lányaik, Juliana és Amalia születési idejéről nincsenek adataink, de aláírásaikban lánykori nevüket használják, egyikőjük sem titulálja magát férjezettnek, vagyis vélhetőleg nem ők lehettek a házaspár összesen hat gyermeke közül a legidősebbek.⁵² Fiatal kisaszszonyokról van tehát szó, Igló egy gazdag és befolyásos polgárának, egy vagyonos vállalkozónak a lányairól, akik nyilvánvalóan irodalomkedvelő és vélhetőleg a „nőnevelés” kérdéseiben is felvilágosult családban nőttek fel. Bizonyos, hogy minden szempontból az iglói polgárság elitjéhez tartoztak. Schmidt albumában mindkét nővér német költőtől idéz. Amalia, mint láttuk, Hallertől, Juliana pedig Gellert egyik versét citálja.⁵³

Érdeemes tehát megvizsgálnunk, hogy a Hallert idéző magyarországi nők valamilyen ilyen kivételezett helyzetben voltak-e, s még inkább azt, hogy idézeteik a svájci poéta miféle ismeretéről tanúskodnak ténylegesen.

Eleonora Donner, Sophia Engelmayer és az Über die Ehre „hatsorososa”

A női bejegyzőtől származó legkorábbi Haller-idézet a soproni Eleonora Donnertől való („Eleonora Donnerin”).⁵⁴ Személyét illetően csak találgathatunk, leginkább a bejegyzését megőrző emlékkönyvre (Márton István albumára) hagyatkozva.⁵⁵ Ebben ugyanis olvasható egy inscriptio Johann Sigismund Donnertől, aki 1779. május 4-én keltezte azt Sopronban.⁵⁶ Eleonora alig néhány nappal később, 10-én vette kézbe az emlékkönyvet, szintén Sopronban, tehát valószínű, hogy rokonok, akár közeli rokonok is lehetnek. Biztos adataink csak Johann Sigismund személyéről vannak, aki Mártonnal együtt 1779. október 15-én iratkozott be a göttingeni egyetem teológiai karára.⁵⁷ Valójában azonban orvosnak tanult. A *Tudományos Gyűjtemény* második évfolyamában szerepel is a neve, a „Sopron Vármegyében született Tudósok” között sorolja őt fel Hrabowszky György: „Donner János Zsigmond Soproni fi 1784.”⁵⁸ Az 1784-es évszám nyilvánvalóan Donner Göttingenben megjelent dolgozatára utal.⁵⁹ Házi Jenő a „tudós” orvos szüleiéről is informál.⁶⁰ Adatainak értelmében apja Johann Donner („Donner János”) vaskereskedő volt, 1743 júliusában nősült, „Leitner Ferenc” külső tanácsos és vaskereskedő lányát vette feleségül, nevezetesen „Eleonórát”, aki az ominózus bejegyzés keltezési idején, 1779-ben már 16 éve özvegy volt. Elvben lehet ő is a Haller-költeményt idéző „Eleonora

52 Uo., 48.

53 A citált versek: Albrecht von Haller: *Gedanken bei einer Begebenheit*, 13–16, és Christian Fürchtegott Gellert: *Zufriedenheit mit seinem Zustande*, 9–12.

54 IAA, 11218. Az idézett szöveghely: *Über die Ehre*, 217–222.

55 OSZK, Oct. Lat. 1222. A Berzeviczy-Lőkös szerzőpáros vizsgálta az albumot, de Eleonora Donner forráshivatkozás nélküli idézetét nem regisztrálták.

56 IAA, 8173.

57 TAR, *Magyarországi diákok...*, 678, 680.

58 *Tudományos Gyűjtemény*, 1818. III. kötet, 103.

59 *Commentationis medico-chirurgicae de gibbositate Pars I.* (Göttingae: 1784).

60 HÁZI Jenő, *Soproni polgárcsaládok 1535–1848*, 2 köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1982), 1:350 [3735–3736].

Donnerin”, bár némileg furcsa, hogy sem lánykori nevére, sem özvegy voltára semmilyen módon nem utal. Innentől kezdve pedig már tényleg csak találgatunk: Eleonora Leitnernek akár lehetett egy Eleonora nevű lánya is, aki így persze „Donner János Zsigmond Soproni fi” testvéreként (nem pedig édesanyjaként) citálta volna az Über die Ehre sorait. Ha ilyesmiről van szó⁶¹ – amit leginkább az valószínűsít, hogy Márton emlékkönyvében tényleg megtalálható az akkor még göttingeni tanulmányai előtt álló Johann Sigismund kézjegye –, akkor Eleonora Donner szintén a soproni polgárság tehetősebb rétegeiből származott, bár férje (vagy apja), aki külső tanácsosként hunyt el 1763-ban, korántsem volt olyan befolyásos ember, mint Amalia Trangus főbírói tisztet is betöltő édesapja. A család anyagi helyzetét (és talán a művelődéshez való vonzódását) jól jellemzi, hogy Johann Sigismund 1779 végétől éveken át Göttingenben tanulhatott.

Eleonora Donner autográfja egyébként szintén nem tekinthető tipikusan női bejegyzésnek: meglepő módon jelmondatot is tartalmaz,⁶² ami rendkívül ritkán fordul elő nők bejegyzéseiben. A Haller-idézet önmagában már nem lenne olyan nagy meglepetés, hiszen az albumokban ekkoriban meglehetősen gyakran citálják a svájci költőt (tudniillik a férfiak), s annak is legfeljebb csak szimbolikus értéket tulajdoníthatunk, hogy a legkorábbi ilyen idézetet lejegyző magyarországi nő épp Sopron egyik (valószínűleg tehetősebb) német családjából származott. Három hónap múlva ugyanis Lőcsén is bekerül egy Haller-idézet Budaus János György albumába, még hozzá a magát özvegynek tituláló Sophia Engelmayer tollából.⁶³ És ami tényleg figyelemre méltó: Sophia asszony épp ugyanazt a verset citálja, mint Eleonora Donner, ráadásul ugyanazokat a verssorokat:

O selig, wem sein gut Geschicke
Bewahrt vor grosen Ruhm und Glicke,
der, was die Welt erhebt, verlacht;
der frei von Joche der Geschäfte,
des Leibes und der Seele Kräfte
zum Werkzeug für die Tugend macht!⁶⁴

Nyilvánvaló, hogy mindezt nem lehet a véletlen számlájára írni. Vagyis sem Sophia Engelmayer, sem Eleonora Donner nem direkt módon idézte Haller (végső változatában 240 soros) költeményét, hanem egy (vagy több) olyan médiumon keresztül, melyben az

61 Természetesen más lehetőségek is vannak. Házi adattárában például tudósít egy „Donner György” nevű vargáról is, aki 1754-ben nyert polgárjogot. Özvegye, „Mária”, mint kórházi majoros özvegye végrendelkezett 1787-ben. Uo., 1:350 [3737].

62 A jelmondat: „Trau, schau, wem.”

63 OSZK, Oct. Lat. 605, IAA, 9373.

64 Az első sorban a *wem* alak nyilvánvaló elírás, *wen* helyett. Eleonora Donner citátumában az utolsó sor *wahrer* szava viszont érdekesebb (de Haller eredetijét értelmes módon deformáló) eltérésnek látszik; erről lásd később. A soproni nő bejegyzésében így olvasható a hat sor: „O seelig, wen sein Gut Geschicke / Bewahrt vor grossen Ruhm und Glücke, / der, was die Welt erhebt, verlacht, / der, frey vom Joche der Geschäfte, / des Leibes und der Seelen Kräfte / zum Werckzeug *wahrer* Tugend macht.” (Kiemelés tőlem, L. M.)

ominózus hat verssor külön egységként, kiemelve volt olvasható, s mely egyúttal elég népszerű volt ahhoz, hogy 1779-re két, egymástól igencsak távol élő magyarországi német nőhöz is eljusson. Természetesen gondolhatnánk azokra az antológiaszerű kiadványokra akár, melyeket szerkesztőik kifejezetten az albumhasználók számára állítottak össze,⁶⁵ annál is inkább, mert több ilyen jellegű gyűjteményben is megtalálható a két nő által idézett hat verssor. Külön egységként és kiemelve. Például G. H. Meißner *Stammbuch oder Denkmähler der Freundschaft und Liebe* című könyvében, mely 1809-ben már másodszor látott napvilágot, de megjelent például 1811-ben, 1814-ben és még 1823-ban is.⁶⁶ E kiadványok, melyek eleve „Für Männer”, „Für Frauen”, „Für Jünglinge”, „Für Mädchen” csoportosításban közlik az albumokba illő idézeteket, mindenképpen jelzik, hogy az itt vizsgált citátumot az albumhasználók számára önálló egységként volt szokás felkínálni. Megjegyzendő, hogy a két magyarországi nő által választott szöveget a kiadvány férfiak számára ajánlja, méghozzá férfi albumtulajdonosok emlékkönyveibe való bemásolásra („Männer an Männer”). Hogy az 1800-as évek elején a hat sort mások is kezelték különálló egységként, azt illusztrálhatja még Friedrich Zuckschwerdt szintén albumhasználók számára kiadott opusa is, melyben a kérdéses részlet ugyancsak kiemelve olvasható, ráadásul forrásmegjelöléssel együtt („v. Haller”).⁶⁷ De hivatkozhatunk 1779 előtti könyvekre is, melyeket bejegyzőink valóban kézbe is vehettek. Így Johann Heinrich Schütte klevei gyógyforrásokról szóló munkájára,⁶⁸ vagy egy másik orvos, Friedrich Boerner kiadványára, mely szintén külön kezeli a Haller-citátumot,⁶⁹ amivel persze különféle periódikákban is találkozhatunk. Például a Michael Gröll által 1760-tól megjelentetett *Dresdnisches Magazin* második kötetének harmadik számában,⁷⁰ vagy az 1763-tól Halléban megjelenő *Der Glückselige* című morális hetilap egyik 1766-os, kifejezetten Haller költészetét elemző tanulmányában.⁷¹ Az *Über die Ehre* elemzésével több oldalon keresztül foglalkozik a szerző nevének feltüntetése nélkül

65 Leginkább a század utolsó harmadától. Vö. Werner Wilhelm SCHNABEL, *Das Stammbuch: Konstitution und Geschichte einer textsortenbezogenen Sammelform bis ins erste Drittel des 18. Jahrhunderts*, Frühe Neuzeit 78 (Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 2003), 511–519.

66 *Stammbuch, oder Denkmähler der Freundschaft und Liebe: Zum Gebrauche für jedes Alter und alle Stände, als eine angenehme Rückerinnerung an die Jugendfreunde*, Hg. von G. H. MEISSNER (Leipzig–Wien: Gerold’sche Universitätsbuchhandlung, 1809), 69.

67 Friedrich ZUCKSCHWERDT, *Sphinx und Harmonia oder Sammlung noch nirgends abgedruckter Räthsel, Charaden, Logogriphen und Anagrammen nebst einem Blumenkranze für Stammbücher* (Berlin: Selbstverl. des Hrsg., 1813), 170.

68 Johann Heinrich SCHÜTTE, *Amusemens des eaux de Cleve, oder Vergnügungen und Ergötzlichkeiten bey denen Wassern zu Cleve: Zum Nutzen derjenigen, welche die angenehme Gegenden und Merkwürdigkeiten besehen, oder diese Mineral-Wasser gebrauchen wollen* (Lemgo: Meyer, 1748), 241.

69 Friedrich BÖRNER, *Nachrichten von den vornehmsten Lebensumständen und Schriften Jeztlebender berühmter Aerzte und Naturforscher in und um Deutschland*, II. Bd. 1. St. (Wolfenbüttel: Meißner, 1751), 166.

70 Az idézet Gotthelf Friedrich Oesfeld egy cikkének végén található (Untersuchung der Frage: Warum schämt man sich der Fehler des Willens nicht so sehr als der Fehler des Verstandes), *Dresdnisches Magazin* 2, 3. sz. (1761): 147–159, 159.

71 Az anonim dolgozat két részletben jelent meg a hetilapban *Gebrauch der besten Dichter in der Philosophie cimmel. Der Glückselige*, 1766. Stück 252, 177–192, Stück 253, 193–208. A Haller-idézet: Stück 252, 183.

kiadott tanulmány (ez a példa tehát sántít egy kicsit),⁷² de a minket érdeklő hat sor itt is jól elkülönül az elemző (és természetesen prózában megfogalmazott) szövegrészekről. Johann Georg Sulzer 1768-as olvasókönyvében már mindenféle sántikálás nélkül bukannak fel a verssorok, ismét jól szeparálva a megelőző és a rákövetkező (ugyancsak Hallertől vett) idézetektől,⁷³ de találkozunk velük az 1771-es átszerkesztett kiadásban is.⁷⁴ E szöveggyűjtemények kifejezetten gimnazisták számára készültek, s egyértelműen jelzik az önálló életre kelt hat verssor népszerűségét.

Hogy tehát a két magyarországi nő pontosan milyen forrásból-forrásokból másolt, azt nem feltétlenül egyszerű megmondani, de (legalábbis Sophia Engelmayer esetében) azért tippelhetünk. Véleményem szerint a Sophia asszony által kézbevett kiadvány Johann Friedrich Tiede *Unterhaltungen mit Gott in den Abendstunden auf jeden Tag des Jahres* című munkájának második kötete lehetett, mely 1779 előtt többször is megjelent.⁷⁵ Szövegünk itt így olvasható:

O selig, wen sein gut Geschicke
Bewahrt vor grosem Ruhm und Glücke,
Der, was die Welt erhebt, verlacht;
Der frei von Joche der Geschäfte,
Des Leibes und der Seele Kräfte
Zum Werkzeug für die Tugend macht!⁷⁶

Hogy a lőcsei özvegyasszony számára tényleg Tiede kiadványa jelentette a forrást, azt nem is azért állítom, mert a német prédikátor munkájának magyarországi népszerűségét több adat is igazolja: Kármán József, a későbbi református püspök 1784-ben például magyar fordításban jelentette meg Pozsonyban *Istennel való társalkodás az estvéli órákon [...] címmel,*⁷⁷ de a németül kiválóan beszélő Wesselényi Mária (Daniel Polixéna egyik lánya) is legkedvesebb olvasmányai közt tartotta számon, német nyelvtudása okán pedig nyilván nemcsak a halála előtt egy évvel megjelent magyar nyelvű verziót.⁷⁸ A tulajdonképpen ok az az egyszerű tény, hogy a Sophia Engelmayer autográfját megőrző albumban, Budaeus János György emlékkönyvében olvasható egy másik, egyértelműen Tiede kiadványából citáló bejegyzés is. Ez 13

72 Uo., 180–183.

73 *Vorübungen zur Erweckung der Aufmerksamkeit und des Nachdenkens: Zum Gebrauch einiger Classen des Königl. Joachimsthalischen Gymnasium* (Berlin: Nicolai, 1768), 229.

74 *Vorübungen zur Erweckung der Aufmerksamkeit und des Nachdenkens: Zum Gebrauch einiger Classen des Königl. Joachimsthalischen Gymnasium* (Berlin: Nicolai, 1771), 57–58.

75 Először 1771–1772-ben Halléban. Az általam használt kiadás: Johann Friedrich TIEDE, *Unterhaltungen mit Gott in den Abendstunden auf jeden Tag des Jahres*, 2 köt. (Halle: Trampe, 1775), 2:84.

76 Tiede citátuma betű szerint egyezik Haller 1777 előtt sokszor megjelent eredetijével. Az 1777-es berni kiadásban Haller az utolsó sor egyik kifejezését végül lecserélte. (Erről lásd később.)

77 PETRIK Géza, *Magyarország bibliographiája 1712–1860*, 5 köt. (Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1888–1892), 3:640.

78 V. LÁSZLÓ Zsófia, „Daniel Polixéna, a »Magyar Minerva«: egy 18. századi nemesasszony élete és példája a halotti beszédek tükrében”, *Sic Itur Ad Astra* 19 (2008): 149–175, 160–161.

nappal később, de ugyanúgy Lőcsén keletkezett, a bejegyző Johann Michael Schmer.⁷⁹ Az általa citált inscriptio így hangzik:

Der Christ, der wahre Christ, der Tugend unterthan,
Sieht alles, was geschieht, durch Gott gelassen an.
Er weiss: es sey nicht er, es sey nur Gott Regente,
der das, was ihm beliebt, sehr leicht verfügen könnte.

Az idézett sorok szerzőjét nem tudtam azonosítani. Lehet az akár maga Tiede is, mint-hogy a vers jelenleg kizárólag az ő könyvéből adatható, épp a Schmer által lejegyzett négy soros formában, azzal betű szerint egyező szöveggel,⁸⁰ ami egyáltalán nem meglepő. Schmer ugyanis egy forráshivatkozás révén egyértelműen jelzi, hogy honnan vette az ominózus verssorokat: „Tiede”. Hogy Sophia Engelmayer és Johann Michael Schmer milyen kapcsolatban álltak egymással, azt nem sikerült megállapítani. Közös ismerősük mindenesetre volt (az albumtulajdonos Budaeus János György), s mindketten olyan verssorokat másoltak annak albumába, melyek olvashatók Tiede könyvében. De talán nem is kell közös könyvtárra gondolnunk. Az *Unterhaltungen* felhasználását ugyanis más albumbejegyzések kapcsán is feltételezhetjük.

Fistrovits M. korábban már emlegetett albumában tudniillik található két 1784. október 5-én Iglón kelt bejegyzés. Ezek egyike Maria Elisabeth Liedemann (lánykori nevén Maria Elisabeth Lassgallner) tollából származik, a másik egy (véltetőleg édes-anya keresztnéveit öröklő, s így) szintén Maria Elisabeth Liedemann néven aláíró nő autográfja.⁸¹ A Liedemann asszony által citált verssorok ezek:

Nur gut, wen gleich nicht gross,
Soll deine Laufban sein,
des frommen Lob ist mehr,
Als Marmor Leichen-Stein.

A Liedemann kisasszony által idézettek:

Was ist das Leben ohne Freunde?
Und auch, was wär es ohne Feinde?

A két nő által másolt verssorok jelen esetben is kizárólag az *Unterhaltungen*ből adathatók, jóllehet (ahogy általában a nők) egyikőjük sem jelöli a tényleges forrást.⁸²

79 IAA, 9461.

80 TIEDE, *Unterhaltungen...*, 2:335. Tiede egyébként maga mondja (az első kiadáshoz gyártott előszóban, amely az 1775-ös edíciókban is megjelent), hogy a verses betétek egy részét ő maga írta: „Das Motto, oder die Verse über jeder Unterhaltung, nahm ich wo ich es fand. Und fand ich kein bequemes, so machte ich es selbst.” TIEDE, *Unterhaltungen...*, 1:29.

81 IAA, 12212, 12213. A két bejegyzés különben egymás mellett is található az albumban, 91v–92r.

82 TIEDE, *Unterhaltungen...*, 2:83. és 1:325.

Liedemann asszony ráadásul ugyanabból az augusztus 9-ére rendelt elmélkedésből idéz, mint Sophia Engel Mayer, csak ő a szöveg legelején álló versikét, a tulajdonképeni mottót másolta be Fistrovits albumába, míg Sophia asszony az elmélkedés végén olvasható hatsoros Haller-citátumot használta. Liedemann kisasszony (szemben az előbbiekkal) a kiadvány első kötetét vette kézbe, de édesanyjához hasonlóan ő is betű szerint írta ki a választott verset. Mindezek alapján nagyon valószínűnek gondolom, hogy a forráshivatkozása szerint biztosan Tiede kiadványát használó Johann Michael Schmerhez hasonlóan a szintén lőcsei Sophia Engel Mayer is az *Unterhaltungen*ből másolta át a hatsoros részletet a neki felkínált albumba. Sophia Engel Mayer Haller-idézete ezek szerint nem Haller, hanem sokkal inkább az adott helyen Hallerre egyáltalán nem is hivatkozó Johann Friedrich Tiede magyarországi recepciójáról tudósít, bár a német prédikátorra a lőcsei nő semmilyen módon nem utal. Eleonora Donner bejegyzésének megítélésakor feltétlen figyelembe kell vennünk, hogy a soproni autográfban az idézet utolsó sora némileg másképp olvasható, mint Tiede kiadványában,⁸³ de abban így is egészen biztosak lehetünk, hogy ő is közvetett forrásból idéz, tehát ő sem „Hallert” citálja.

A dolgot különben még tovább bonyolítja, hogy a magyarországi bejegyzőtől származó (a jelenlegi feldolgozottság mellett) legkorábbi Haller-idézet épp ugyanaz az önálló életre kelt hat verssor, mint amiről eddig is beszéltünk, ám e bejegyzés esetében már egészen biztosan tudható, hogy a forrás nem Tiede könyve volt. A bejegyzést a későbbi evangélikus püspök, Perlaki Gábor albuma őrizte meg, aki az autográf keletkezése idején, 1754. január 31-én külföldi egyetemre készülő fiatalember volt.⁸⁴ Az 1754 január 1. és február 8. közti bő egy hónap alatt albumába került több mint 20 bejegyzésben pozsonyi barátai, ismerősei búcsúznak tőle, köztük a város majdani polgármestere, Karl Gottlieb Windisch. Márpedig Windisch 1754-es bejegyzéséhez egyszerű kronológiai okokból sem kölcsönözhetette a hat sort Tiede könyvéből.⁸⁵ Persze ennek ellenére is biztosnak látszik, hogy ő sem közvetlenül Haller költeményéből választotta ki épp ezt a részletet, ám hogy ténylegesen milyen mé-

83 Haller egyébként (ahogy arra már utaltam) a verssor eredeti szövegét az 1777-es berni kiadásban némileg maga is módosította („Zum Werkzeug stiller Tugend macht” – kiemelés tőlem, L. M.). A szöveghelyhez mellékelt megjegyzése szerint itt a svájci poéta verseit gyakran idézve csiszológató Christian Fürchtegott Gellert verzióját vette át („Eine Verbesserung vom liebenswürdigen Gellert”). Vö. Albrecht von HALLERS, *Gedichte*, Hg. und eingeleitet von Dr. Ludwig HIRZEL (Frauenfeld: Verlag von J. Huber, 1882), 18. A későbbiek szempontjából fontos megjegyeznünk, hogy Gellert most hivatkozott variánsa az először 1770-ben megjelent *Moralische Vorlesungen* szövegében olvasható. Vö. Christian Fürchtegott GELLERT, *Moralische Vorlesungen, Moralische Charaktere*, Hg. von Sibylle SPÄTH, *Gesammelte Schriften* VI. (Berlin–New York: De Gruyter, 1992), 176. Érdekes továbbá, hogy az ominózus verssor az Eleonora Donner által lejegyzettel betű szerint azonos alakban megtalálható Gellert egyik (1761-ben Lipcséből keltezett) levelében, még hozzá a megelőző öt sorral együtt, bár azok szövege két helyen jelentősen eltér Haller eredetijétől. Vö. C. F. GELLERTS *Briefwechsel*, Hg. von John F. REYNOLDS, III. (1760–1763), (Berlin–New York: De Gruyter, 1991), 89–90.

84 Evangélikus Országos Levéltár, VI. 76. Perlakihoz lásd ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi Protestáns Egyháztörténeti Lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor (Budapest: A Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977), 468.

85 Windisch bejegyzése: IAA, 2454.

diumon keresztül citálta, arra jelen esetben nehezebb tippelni. Annyi mindenesetre bizonyos, hogy 1754 előtt az imént említett Johann Heinrich Schüttén és Friedrich Boernererén kívül a korábban már szintén hivatkozott *Der Glückselige* című morális hetilap kiadója, Johann Justinus Gebauer is megjelentette a hat sort, nevezetesen egy másik (ugyancsak hallei) morális hetilap, a *Der Gesellige* 1748-as évfolyamában, ahol az egy tanulmány mottójaként szerepel.⁸⁶ A mottó alatti forráshivatkozás („Haller”) egyértelműen jelzi, hogy a citált versrészlet a svájci költőtől való. Hogy Windischhez eljutott-e 1754-re (mondjuk) a *Der Gesellige* említett száma, azt nem tudjuk, ahogy arra vonatkozóan sincsenek adataink, hogy mikor ismerkedett meg Haller költészetével, de kizártnak tartom, hogy a svájci poéta neve, költészete bejegyzése keletkezési idején ismeretlen lett volna előtte.

Konkrét adataink azonban csak későbből vannak. Könyvtárának 1792-ből való katalógusa szerint például biztosan volt három Haller-kötete (s ezek egyikében Haller versei voltak olvashatók), melyeket a karlsruhei Christian Gottlob Schmieder 1774-ben induló *Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter* című sorozatában vásárolt meg.⁸⁷ De a Windisch által életre hívott és szerkesztett *Freund der Tugend* című morális hetilapban Haller neve már 1767-ben is többször felbukkan, történetesen épp a nők nevelését, kívánatos műveltségét is taglaló írásokban.⁸⁸ Még hozzá mindenféle magyarázat nélkül, egyszerűen csak „Haller” alakban, többek között más német költők („Utz”, „Gellert”, „Geßner”, „Hagedorn”, „Rabener”, „Zacharia”, „Kleist”, „Kramer”) neve mellett. Vagyis e szerzők ismeretét még egy hetilap olvasói körében is el lehetett várni, jóllehet e kiadványok nem a legműveltebb értelmiségiek számára készültek.⁸⁹ Az autodidakta Windisch azonban egyetemi végzettség hiányában is igazi értelmiséginek számított. 1764 és 1773 között ő adja ki a *Preßburger Zeitung*-ot (noha neve az újságban nem fordul elő), melyhez 1767-től egymást követően három, részben a német morális hetilapokat utánzó mellékletet is csatol, melyek egyszersmind későbbi tudományos magazinjainak, az *Ungrisches Magazinnak* és a *Neues Ungrisches Magazinnak* az előképei is voltak. Kiterjedt levelezést folytatott hazai és külföldi tudósokkal, s e levelekben gyakran informálta barátait, például Cornides Dánielt és Seivert Jánost a tudományok világát vagy épp a frissen megjelent könyveket érintő hírek-

86 *Der Gesellige* 36 (1748): 295–304, 295. A tanulmány szerzője a „Herr Schriebler Horribilicribrifax gebürtig aus Scaranutz” álnevet használja. Rövid írása a „tisztesség” témájáról szól, melyhez Haller verse (Über die Ehre), pontosabban az abból választott hat sor magától értetődő módon kínálkozik mottóul. A szerző egyébként a költemény egy másik részletét is megidézte tanulmánya szövegében (302).

87 Jozef TANCER, *Im Schatten Wiens: Zur deutschsprachigen Presse und Literatur im Pressburg des 18. Jahrhunderts*, Presse und Geschichte – Neue Beiträge, 32 (Bremen: Lumière, 2008), 235. Haller verseinek Schmieder-féle kiadásában természetesen az Über die Ehre teljes szövege is benne volt.

88 „Der Freund der Tugend, 1767. Stück 7. és 15.” Idézi: Jozef TANCER, „Die Pressburger Moralischen Wochenschriften im 18. Jahrhundert”, in Wynfrid KRIEGLEDER, Andrea SEIDLER und Joseph TANCER Hg., *Deutsche Sprache und Kultur im Raum Pressburg*, Presse und Geschichte – Neue Beiträge 4 (Bremen: Lumière, 2002), 207–216, 215. és TANCER, *Im Schatten...*, 161–162.

89 SEIDLER Andrea, „A nő mint a 18. századi periodikumok olvasója (A folyóirat-hirdetések, az előszavak és az ajánlások forrásértékéről)”, *Magyar Könyvszemle* 115 (1999): 91–97, 92.

ről.⁹⁰ Tudományos és ismeretterjesztő tanulmányokat publikált, utóbbiak egyike (egy történelemkönyv) a grammatisták és donatisták osztályában tananyag lett a pozsonyi evangélikus líceumban.⁹¹ Munkatársa a Christian Gottlob Klemm által szerkesztett bécsi *Die Welt*nek,⁹² egyszersmind több (így az augsburgi és olmützi) tudós társaság tagja, sőt, Pozsonyban maga is társaságot alapít. Ez előbb (már 1752-ben, tehát bejegyzésének keletkezése előtt két évvel) vélhetőleg csak szűkebb, baráti körének tagjaiból állt, de 1759 és 1762 között már nyilvános társaságként működött, melynek tagjai vallási és nemzeti hovatartozásuktól, társadalmi helyzetüktől függetlenül nyerhettek felvételt, költészettel („Dichtkunst”) pedig már 1752-től foglalkoztak.⁹³ A rendszeres felolvasásokon leggyakrabban, összesen 26 alkalommal maga Windisch mutatta be egy-egy írását, legtöbbször egy irodalmi alkotást, például egy ódát *Die Hunnen* címmel, vagy a *Der Tod Abels* című költeményét,⁹⁴ de ilyen irányú ambícióit jelzi Fábri Pál albumában olvasható egyik verse is, mely egy 1753-ban lezajlott költői vetélkedés során került az emlékkönyvbe.⁹⁵

A lőcsei és soproni nők azonos szövegű Haller-idézetei kapcsán fentebb bemutattuk, hogy azoknak (az idézet közvetett volta okán) nemigen van közük a magyarországi Haller-recepcióhoz. Windisch hasonló módon közvetett Haller-citátuma viszont jelzi – jelen esetben Windisch személye révén –, hogy a bejegyzők ettől függetlenül még bőven ismerhetik a másodlagos forráson keresztül megidézett szerzőt. És ahogy 1754-ben nyilván Windisch is ismerte Haller verseit, 1779-ben ismerhette azokat éppen Sophia Engelmayer vagy Eleonora Donner is. Az albumokban többször, netán gyakran felbukkanó idézetek esetében azonban mindenképpen indokolt az óvatosság.

Ha az IAA-ban azonosított Haller-citátumokat ilyen szempontból vizsgáljuk, meg lehetőségen furcsa eredményt kapunk. Az eddig feldolgozott 53 Haller-idézetben ugyanis mindössze 10 Haller-költeményt citálnak a bejegyzők, ráadásul gyakran azokból is pont ugyanazokat a verssorokat:⁹⁶

90 *Briefwechsel des Karl Gottlieb WINDISCH*, s. a. r., bev., jegyz. SEIDLER Andrea, Magyarországi tudósok levelezése 5 (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), 12–13.

91 MARKUSOVSKY Sámuel, *A pozsonyi ág. hitv. evang. lyceum története kapcsolatban a pozsonyi ág. hitv. evang. egyház múltjával* (Pozsony: Wigand, 1896), 380.

92 TANCER, „Die Pressburger...”, 208–209.

93 HEGEDÜS Béla, „Über die Pressburgische Gesellschaft der Freunde der Wissenschaften”, in W. KRIEGLER, A. SEIDLER und J. TANCER Hg., *Deutsche Sprache...*, 53–64.

94 SZELESTEI N. László, „Tudományok és irodalom Windisch Károly pozsonyi tudós társaságában (1752–1762)” in *Scientiarum miscellanea: Latin nyelvű tudományos irodalom Magyarországon a 15–18. században*, szerk. KASZA Péter, KISS FARKAS Gábor és MOLNÁR Dávid (Szeged: Lazi Kiadó, 2017), 219–228, 222–228.

95 A költői vetélkedés résztvevői tehát: Windisch (IAA, 9061), Georg Ferdinand Pamer (IAA, 9062) és Kovács János (IAA, 9063). Vö. Anita FAJT, „Poetischer Streit in einem Stammbuch: Fábri, Windisch, Pamer und Gottsched”, in *Zur kulturellen Funktion von kleiner Differenz: Verwandtschaften, Freundschaften und Feindschaften in Zentraleuropa*, Hg. András BALOGH F. und Christoph LEITGEB (Wien: Praesens Verlag, 2017), 253–261.

96 A táblázatban a női bejegyzésekre utaló rekordszámok kiemelve olvashatók.

Verscím	Citált versorok	Nem Hungarus bejegyző	Hungarus bejegyző
Über die Ehre	85–96	IAA, 7780	
	193–194	IAA, 8933	
	193–195	IAA, 9631	
	193–198	IAA, 7778	
	217–222		IAA, 2454, 9373, 11218
Die Tugend	1–4	IAA, 8687	
	37–40		IAA, 8125, 11379, ⁹⁷ 12094
	41–44	IAA, 4233, 9465, 11692	IAA, 5228, 7770
	41–48		IAA, 9108
	51–52	IAA, 6166, 7797	IAA, 11698
Über den Ursprung des Übels	II. 189–190		IAA, 11530
	III. 81–82	IAA, 4792	IAA, 6045, 12219
	III. 82	IAA, 9161	IAA, 7341, 10000
Die verdorbenen Sitten	221–222	IAA, 6150	IAA, 3103, 12120
	229–230		IAA, 3368
Gedanken über Vernunft, Aberglauben und Unglauben	7–10	IAA, 9227	
	97–98		IAA, 8285
	201–202		IAA, 2862
	292	IAA, 7646, 8308	
	335–336	IAA, 8930	
	372	IAA, 11658	
	387–388		IAA, 9554

97 Megjegyzendő, hogy az IAA, 8125. és 11379. rekordok esetében a bejegyző ugyanaz a személy, Podmaniczky József. Ő az egyetlen, aki több (két) bejegyzésében is a svájci költőtől idéz.

Verscím	Citált verssorok	Nem Hungarus bejegyző	Hungarus bejegyző
Die Falschheit menschlicher Tugenden	105–108		IAA, 5266
	289	IAA, 8879, 8905, 9543	
	289–290		IAA, 8065
	322–324	IAA, 11693	
	365–366. ⁹⁸	IAA, 11704	
Gedanken bei einer Begebenheit	1–8	IAA, 7869	
	3–4	IAA, 3073	
	13–16		IAA, 8069
Morgen-Gedanken	41–44	IAA, 6171	
	41–48	IAA, 10964	
Antwort an Herrn Johann Jakob Bodmer	125–126	IAA, 10453	
Die Alpen	1–2 ⁹⁹	IAA, 8965	

Táblázatunkból látható, hogy a magyarországi bejegyzők kizárólag olyan Haller-versekből idéznek, mint a németek, bár repertoárjuk három költeménnyel kisebb, mint-hogy e három darabot (köztük Haller leghíresebb versét) egyáltalán nem használják: *Morgen-Gedanken*, *Antwort an Herrn Johann Jakob Bodmer*, *Die Alpen*. Azt persze nehéz lenne eldönteni, hogy mindez a véletlenül múlik-e, s több, netán jóval több Haller-citátum feldolgozása után kénytelenek leszünk-e majd másképp fogalmazni, de az azért így is látszik, hogy bejegyzőink nem egyéni ízlésüknek, esetleges olvasmányélményeiknek megfelelően válogatnak az életműből. Mindezt Katrin Henzel vizsgálatai is alátámasztják. Az általa talált összesen 19 Haller-citátum ugyanis szintén a táblázatunkban szereplő versekből való, az egybeesés teljesen nyilvánvaló.¹⁰⁰ Igaz, két nálunk szereplő költeményből (*Gedanken bei einer Begebenheit*, *Morgen-Gedanken*) nem azonosíthatott idézetet, egyet pedig talált az IAA-ból hiányzó (a 18. században is nagyon kedvelt) *Doris* című versből, de ettől eltekintve a két lista teljesen egybeesik. Sőt, az egyes versek nép-

98 E verssorok a költemény véglegesített szövegben nincsenek benne, bár például az 1777-es berni kiadásban szerzői változatként a jegyzetek között szerepelnek. A sorszámok itt az 1732-es berni kiadásra vonatkoznak.

99 Az megadott sorszámok itt is az 1732-es berni kiadásra vonatkoznak. A sorpár az 1777-es berni kiadásban szerzői változatként a jegyzetek között szintén szerepel (304).

100 HENZEL, *Mehr als...*, 360, 455.

szerúségét tekintve is jelentős hasonlóságokat mutat. Az *Antwort an Herrn Johann Jakob Bodmer* és a *Die Alpen* nála is egy-egy találattal szerepel (ahogy az IAA-ban), legnépszerűbb versnek pedig (7 találattal) a *Die Tugend* bizonyult (ahogy az IAA-ban is, 13 találattal), de a vers kapcsán már Steinhilber is „abnormis” közkedveltségről beszélt.¹⁰¹ Ráadásul a megidézett verssorokat illetően is nagy az átfedés.¹⁰² Az még talán nem is annyira szignifikáns, hogy a költemény első és utolsó strófája (1–4. és 49–52. sorok) a Henzel által vizsgált anyagból is előkerült egy-egy alkalommal, viszont a 11. strófa (41–44. sorok) négyszer bukkan fel a lipcsei bejegyzésekben, ahogy az IAA-ban is öten idézik. Ugyanez a helyzet a korábban már sokat emlegetett *Über die Ehre* soraival: Henzel egy alkalommal idézetként azonosította a költemény 33. strófáját (193–198. sorok), melyből 2 verssort (193–194. sorok) Justus Claproth, a göttingeni egyetem jogi karának tanára, a papírgyártás egyik megújítója jegyez be Podmaniczky Sándor emlékkönyvébe, három verssor (193–195. sorok) Johann Christoph Buch bejegyzésében bukkan elő (Hajnóczy Sámuel albumában), a teljes versszakot viszont Heinrich Wilhelm Mauer másolja be egy korábban már emlegetett autográfjában Samuel Coellnberger emlékkönyvébe. És persze találkozunk a bizonyos önálló életre kelt hat sorral is (37. strófa), amit Henzel egyszer tudott detektálni az általa átvizsgált anyagban.

Összességében megállapítható, hogy az IAA-ban eddig feldolgozott 53 Haller-idézetben a bejegyzők a teljes életmű 10 versének összesen 34 szöveghelyét használták. Ehhez azt is hozzátehetjük (s most nem számolunk Henzel hiányosan megadott adataival), hogy a csak egyetlen alkalommal idézett részletek száma jelenleg 25, vagyis Hallert citáló bejegyzőink nagyobbik fele mások által is választott sorokat másolt be a felkínált albumokba. A csak kétszer azonosított szöveghelyek száma ugyan jelenleg csak egy, a háromszor idézetteké viszont hét, sőt, akad egy öt alkalommal felbukkanó versrészlet is.¹⁰³ Az albumokban felhasznált Haller-szövegtörzsek tehát a költő életművének egészéhez képest valójában meglehetősen kicsi és behatárolt volt. Feltűnő még, hogy a magyarországi bejegyzők jobbra ugyanazokat a verseket, s gyakran azokból is ugyanazokat a szöveghelyeket használták, mint a németek. Ehhez a férfiak által kicsiszolt gyakorlathoz a nők is igazodtak. Idézeteik minden esetben mások (férfiak) által is idézett versekből valók, sőt, kilencből hatan mások (férfiak) által is használt verssorokat citálnak. Ha pontosan ismernénk az albumokban rendszeresen használt Haller-körpusz határait, észrevehetnénk a Hallert citáló „kivülállók” bejegyzéseit. Vélhetőleg olyan bejegyzéseket, melyekben a többiek által mellőzött verseket, vagy mel-

101 STEINHILBER, *Von der Tugend...*, 347. Ő 26 esetben mutatta ki a vers használatát.

102 Itt jegyezném meg, hogy Henzel adataiból sajnos nem derül ki minden esetben, hogy egy citátum az adott vers melyik sorait jelenti pontosan. Ez a helyzet az *Antwort an Herrn Johann Jakob Bodmer*, a *Die Alpen*, a *Die Falschheit menschlicher Tugenden*, a *Gedanken über Vernunft, Aberglauben und Unglauben* és az *Über den Ursprung des Übels* című versek esetében. Vö. HENZEL, *Mehr als...*, 455.

103 Azonosnak itt csak akkor tekintettem két citált szöveghelyet, ha azok teljes egyezést mutattak. Tehát az *Über die Ehre* 193–194. sorai most (kizárólag az egyszerűbb kezelhetőség okán) semmilyen módon nem azonosak az *Über die Ehre* 193–195. soraival. Ha „részazonosságokkal” is kalkuláltam volna, akkor a csak egyszer idézett szöveghelyek száma természetesen még kisebb lenne (25 helyett 18). Ha Henzel ilyen szempontból értékelhető adatait is használnám, akkor ennél is kisebb. Ezzel összefüggésben a többször idézett szöveghelyek száma persze nőne.

lőzött szöveghelyeket idéznek meg a bejegyzők. Ez persze jelenleg ingoványos talaj, hiszen az ilyen „mellőzött” szöveghelyekről a további adatfeldolgozás során akár az is kiderülhet, hogy valójában gyakran citált részletek, de talán ennek ellenére sem teljesen érdektelen legalább néhány ilyen autográfot megvizsgálni. Például annak a három nőnek a bejegyzéseit, akik (a jelenlegi feldolgozottság mellett) mások által egyszer sem citált szöveghelyeket idéznek.

Amalia Tranguis és a *Gedanken bei einer Begebenheit*

Ezek egyikéről korábban már volt szó, nevezetesen az iglói Amalia Tranguis inscriptiójáról, aki a *Gedanken bei einer Begebenheit* 13–16. sorait citálta:

Nein, bettle wer da will des Glückes eitle Gaben,
Im Wunsche gross, klein im Genuss;
Von mir soll das Geschick nur diese Bitte haben,
Gleich fern von Noth und Uiberfluss.¹⁰⁴

Henzel (ezt is láttuk már) nem tudta kimutatni a vers használatát a lipcsei bejegyzésekből, de az IAA-ban egy tübingeni és egy jénai autográfban is idézik, mindkét alkalommal az első sorokat.¹⁰⁵ Az utolsó strófát azonban eddig kizárólag Tranguis kisasszony bejegyzéséből tudtuk adatolni. A *Versuch Schweizerischer Gedichte* részeként először 1748-ban (tehát a negyedik edícióban) kiadott költemény különben népszerű vers volt, amit nyilvánvalóan jelez, hogy a 18. században több átírata is született. Az egyik Karl Wilhelm Ramler új címet is viselő variációja, mely jó néhány alkalommal megjelent. Christian Gottfried Schütz tankönyvének 1778-ban napvilágot látott második kötetében például ugyanúgy a Ramler-féle szöveggel találkozunk,¹⁰⁶ ahogy Aegidius Jais először 1784-ben kiadott, s ugyancsak iskolai használatra szánt olvasókönyvében,¹⁰⁷ de persze maga Ramler is többször megjelentette a verset (például 1774-ben, vagyis még Haller életében), melynek utolsó strófáján csupán egyetlen helyen változtatott.¹⁰⁸ Az apró, de lényeges módosítás eredményeképpen a strofa 3. sorának eredeti „Von mir” kifejezéséből „Von uns” lett, ami egyébként teljesen egybevág Ramler átköltésének alap-tendenciájával. A másik verzió az 1753-ban költőnővé koronázott Johanna Charlotte Unzer tollából való, aki nyilvánvalóan Ramler átíratából dolgozott. A költemény címét ő is megváltoztatta (*Ermunterung zur Fröhlichkeit*), és egyébként is számos átalakítást

104 IAA, 8069.

105 Christian Karl Philipp Vollmar az 1–8. (IAA, 7869), Johann Christian Christoph Rüdiger pedig a 3–4. sorokat (IAA, 3073).

106 Christian Gottfried SCHÜTZ, *Lehrbuch zur Bildung des Verstandes und des Geschmacks: Zum Behufe des öffentlichen Schul- und Privatunterrichts*, 2 köt. (Halle: Curt, 1776–1778), 2:247–248.

107 Aegidius JAIS, *Lesebuch für meine Schüler zur Bildung ihres Herzens* (Salzburg: Mayr, 1784), 140–141.

108 Karl Wilhelm RAMLER, *Lyrische Blumenlese* (Leipzig: Weidmann und Reich, 1774), 229. Az új cím: *Aufmunterung zur Vergnüsamkeit*.

hajtott végre a Ramler által már továbbírt szövegen. A Trangus kisasszony által idézett utolsó strófa az ő verziójában például így néz ki:

Nein! Bettle, wer da will, des Glückes eitle Gaben,
Im Wunsche gross, klein im Genuss:
Nur diese Bitte soll von mir das Schicksal haben:
Gleich fern von Noth und Überfluss!¹⁰⁹

Úgy látszik azonban, hogy mindennek ellenére maga a strófa, különösen pedig annak eredeti változata a költeményből kiszakadva egyáltalán nem „szóródott” a nyomtatott médiában, ahol legfeljebb csak permutált verzióival találkozhatunk, ráadásul alig néhány alkalommal. Például egy 1773-ban Quedlinburgban és Blankenburgban kiadott kétkötetes „társasági játék könyvben”, a köszöntők („Gesundheiten”) közé besorolva, és az első sort tekintve itt is átírt szöveggel („Es bettle wer da will des Glückes eitle Gaben”),¹¹⁰ de ugyanez az átírat olvasható az 1786-ban Bécsben megjelent *Oesterreichischer Toleranz-Bote* című kalendáriumban is.¹¹¹ Ezek a kiadványok tehát (melyek egyébként – szemben Amalia Trangussal – Haller nevét meg sem említik) semmiképpen sem szolgálhattak forrásul az iglói kisasszony számára. Elképzelhető ezért, hogy a versszak eredeti szövegét megidéző Amalia Trangus bejegyzése tényleg egy kívülálló bejegyzéseként értelmezendő, szemben – mondjuk – a *Die Tugend* 41–44. sorait idéző bejegyzők autográfjaival. Ez elvben a Haller költészetéhez fűződő személyesebb, ha úgy tetszik, „intimebb” viszonyra is utalhat. Ludwig Hirzel kritikai kiadásának (536 oldalas) bevezető tanulmányában szóba hozza a Hallert „mein Lieblingsdichter”-ként aposztrofáló Luise Adelgunde Victorie Kulmus barátnőihez írott leveleit, melyekben ez a művelt és okos asszony (Gottsched felesége, maga is író) gyakorta citálja Haller költeményeit, nyilvánvalóan intenzív olvasmányélményei nyomán. Egy alkalommal éppen a *Gedanken bei einer Begebenheit* Trangus kisasszony által is megidézett utolsó strófáját.¹¹² Természetesen nem állítom, hogy Trangus kisasszony Haller verseihez való viszonya Kulmus asszonyéhoz teljességgel hasonló lett volna, de azt (feltételesen) igen, hogy bejegyzése a citált vershez fűződő (véltetőleg divat vezérelte, de mégis) személyes élmény lenyomata. Mindezzel összevág, hogy az iglói kisasszony forráshivatkozást is mellékel az általa citált verssorokhoz. Ha a Bibliát idéző, s így arra hivatkozó nők bejegyzéseitől eltekintünk, akkor ugyanez a magyarországi nők 18. századi autográfjait illetően csupán a bejegyzők 6 százalékáról állítható.

109 Friedrich von MATTHISSON, *Lyrische Anthologie*, 20 köt. (Zürich: Orell Füssli, 1807), 19:173.

110 *Zeitverkürzende Winterlustbarkeiten für junge Leute in Gesellschaften II. (Bestehend aus Gesundheiten, Räthseln, Kunststücken, Erzehlungen u.a.m.)* (Blankenburg: Reußner, 1773), 95.

111 Herbstmonat, Sitten- und Klugheitslehren.

112 HIRZEL, *Albrecht von Hallers...*, CCCLIX–CCCLX.

Második példánk az *Über den Ursprung des Übels* II. könyvének 189–190. sorait idéző Deák Zsuzsanna („Susanna Deak”) esete. A mondott két verssort a jelenlegi feldolgozottság mellett kizárólag az ő bejegyzéséből tudtuk adatolni. A sem kelezési helyet, sem kelezési időt nem jelölő autográfot Németh Lászlónak, a soproni Magyar Társaság egyik alapítójának (a későbbi győri rektornak) emlékkönyve őrizte meg.¹¹³ A szokatlanul nagy, 285 bejegyzést tartalmazó album tulajdonosa közel 11 évig tartó soproni tanulmányok után (ahogy Szinnyei fogalmaz) „1791 tavaszán kelt útra, és tapasztalásszerzés végett bejárta Magyarországot, és az akkor élt tudósokkal megismerkedett”.¹¹⁴ Albizálása során több mint 50 különböző településen használta emlékkönyvét, de persze a legtöbb bejegyzést Sopronban gyűjtötte. Onnan indult aztán külföldi peregrinációjára, 1791 szeptemberében. Minthogy az albumba került legkésőbbi bejegyzések Göttingenből valók (ezeket 1793 szeptemberében datálták Németh iskolatársai, a legutolsót például Budai Ézsaiás),¹¹⁵ biztosak lehetünk benne, hogy Deák Zsuzsanna autográfja még 1791-ben keletkezett.

Az *Über den Ursprung des Übels* Haller legnépszerűbb versei közé tartozott, amit jól jelez, hogy (a *Die Tugend* és az *Unvollkommene Ode über die Ewigkeit* mellett) bekeült a *Deutschlands Originaldichter* című antológiába,¹¹⁶ vagy hogy 1779-ben holland, 1786-ban és 1798-ban pedig orosz fordításban is megjelent.¹¹⁷ A teodicea problémakörét taglaló, három „könyvre” osztott, végső változatában összesen 606 soros vers a *Versuch Schweizerischer Gedichte* 1734-es, második kiadásában jelent meg először, 20 oldalnyi terjedelemben.¹¹⁸ A teljes újraközlés lehetőségeit a költemény hossza természetesen már eleve szűkre szabta, de a szöveg (a teljes szöveg) ennek ellenére még folyóiratokban is feltűnt, így 1764-ben a *Baierische Sammlungen und Auszüge* első évfolyamában,¹¹⁹ majd különféle „iskolás” szöveggyűjteményekben, például Hieronymus Andreas Mertens 1772-ben napvilágot látott összeállításában („zur Bildung jugendlicher Herzen”).¹²⁰ Hosszabb-rövidebb részletek gyakran voltak belőle olvashatók a korszak különféle ki-

113 OSZK, Duod. Hung. 177.

114 SZINNYEI, *Magyar írók...*, 9:929–930.

115 IAA, 11334.

116 A négykötetes antológia 1774–1776 között jelent meg Hamburgban. Haller említett versei a harmadik kötetben olvashatók, az *Über den Ursprung des Übels* a 353–377. oldalakon. Vö. Franz R. KEMPF, *Albrecht von Hallers Ruhm als Dichter: Eine Rezeptionsgeschichte*, American University Studies, Series 1: German Languages and Literature 52 (New York–Berne–Frankfurt am Main: Peter Lang, 1986), 76–77.

117 *Bibliographia Halleriana: Verzeichnis der Schriften von und über Albrecht von Haller*, Hg. von Hubert STEINKE und Claudia PROFOS unter Mitarbeit von Pia BURKHALTER, *Studia Halleriana* 8 (Basel: Schwabe Verlag, 2004), 0169, 0170, 0171.

118 A versnek valójában létezett egy valamivel korábbi, de ugyancsak 1734-ben megjelent (mára már elvesztett) önálló kiadása is. Vö. HIRZEL, *Albrecht von Hallers...*, 275.

119 *Baierische Sammlungen und Auszüge zum Unterricht und Vergnügen*, Drittes Monatstück, Im December, München, 1764, 163–202.

120 *Auserlesene kleinere Gedichte aus den besten deutschen Dichtern zur Bildung jugendlicher Herzen und des Geschmacks* (Liepzig: Klett, 1772), 133–168.

adványaiban. Az első könyv első 11 sorával annak a Gotthelf Friedrich Oesfeldnek egy 1767-es munkájában találkozunk, aki néhány évvel korábban (mint fentebb láttuk) az *Über die Ehre* önálló életre kelt hat sorát is megidézte,¹²¹ a 9–45. sorokkal Christian Cay Lorenz Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* című opuszának 1779-es első kötetében,¹²² a második könyv első nyolc sorával az imént említett Johanna Charlotte Unzer egy kifejezetten nőknek szánt kiadványában,¹²³ a harmadik könyv utolsó tíz sorával Adolph Dietrich Ortmann 1764-ben megjelent művében,¹²⁴ és a sort még nagyon hosszan folytathatnánk.

Az IAA-ban eddig összesen hétszer tudtuk detektálni a vers használatát, öt magyarországi és két német bejegyző autográfjában. Henzel három, Steinhilber hét alkalommal regisztrált idézetet belőle (bár a pontos szöveghelyeket egyikőjük sem adta meg), a Berzeviczy–Lőkös szerzőpáros pedig további két citátumot talált a költeményből (az OSZK egyik nem hungarika jellegű albumában).¹²⁵ Az *Über den Ursprung des Übels* tehát az albumhasználók körében is nagy népszerűségnek örvendett. Az IAA-ban feldolgozott anyagban a harmadik könyv 81–82. sorát hárman, csak a 82. sort szintén hárman idézik. E két (történetesen Deák Zsuzsanna bejegyzése szempontjából is kifejezetten izgalmas) verssor tartalmilag olyan szorosan összetartozik, hogy az alábbiakban egyszerre fogom tárgyalni e hat szöveghelyet. A vers egy olyan passzusát, melyet Haller több változatban is publikált. Az 1734-es berni kiadásban így:

Der Mensch, der Gott verläßt, erniedrigt sein Geschicke,
Wer von der Tugend weicht, der weicht von seinem Glücke.¹²⁶

Az 1768-as göttingeni edícióban viszont már így (legalábbis a főszövegben, mert a régi megfogalmazás jegyzetként szintén fellelhető a kiadványban):

Wer von der Tugend weicht, entsaget seinem Glücke:
Und beugt sein Engels-Recht zu eines Thiers Geschicke. (141)

A régi változatot ezt követően már legfeljebb csak a jegyzetek között találjuk, bár egyszer még a főszövegben is visszatér, az 1772-es berni (kalóz)kiadás 154. oldalán.¹²⁷ A modern edíciók persze (az *ultima manus* elvet alkalmazva) a továbbírt verziót pub-

121 Gotthelf Friedrich OESFELD, *Betrachtung über die Herrlichkeit Gottes im Gebürge* (Chemnitz: Stöbel, 1767), 10.

122 Christian Cay Lorenz HIRSCHFELD, *Theorie der Gartenkunst*, 5 köt. (Leipzig, 1779), 1:164–165.

123 Johanna Charlotte UNZER, *Grundriß einer Weltweißheit für das Frauenzimmer*, Zweyte verbesserte und vermehrte Auflage (Halle: Hemmerde, 1767), 518–519.

124 Adolph Dietrich ORTMANN, *Betrachtungen über wichtige Begebenheiten der Naturgeschichte des 1763 Jahrs* (Züllichau: Waysenhaus und Frommannischen Handlung, 1764), 93.

125 HENZEL, *Mehr als...*, 455; STEINHILBER, *Von der Tugend...*, 347; BERZEVICZY und LÖKÖS, „Zitate deutscher...”, 173–174.

126 Lásd a függelékben, az újrainduló számozás szerinti 15. oldalon.

127 E kiadás, amely az 1762-es göttingeni edíció utánnomása, Haller közreműködése nélkül jelent meg. Vö. *Bibliographia Halleriana...*, 0048.

likálják, hiszen a Haller közreműködésével, a költő halála évében megjelent utolsó, 1777-es berni kiadásban is az jelent meg a 189. oldalon.¹²⁸

Az IAA-ban feldolgozott azon bejegyzések, melyek a mondott szöveghelyet idézik, egy kivétellel mind későbbiek 1777-nél, jóllehet az Erlangenben jogi tanulmányokat folytató Christian Ludwig Düttel (Ráth Mátyás albumában olvasható) autográfja sem korábbi, minthogy épp 1777 júliusában került az emlékkönyvbe.¹²⁹ Bejegyzőink ennek ellenére valamennyien a régi megfogalmazásban citálják az ominózus két (vagy egy) sort.¹³⁰ Ahogy a Berzeviczy-Lőkös szerzőpáros által az összehasonlíthatóság jegyében megvizsgált Silberrad-album két bejegyzője is ugyanezt teszi 1763-ban és 1766-ban, ami akkor még abszolút természetes.¹³¹ Téves tehát az az állítás, miszerint „G. A. Herman” inscriptiójának első sora nem található meg Haller szövegében, minthogy Herman, de „Johann Christoph Engelhard” is egyszerűen az adott szöveghely (akkor még nem is) régi verziójában idézte a verset, méghozzá hibátlanul.¹³² Úgy tűnik, ez később is így volt szokás. Ezért tartom némileg félreérthetőnek Hubert Freund látszólag semleges megjegyzését, mely a Johann Heinrich Soermans albumába beíró Ernst Platner bejegyzésére vonatkozik. Platner 1775 júniusában kelt autográfjában szintén a kérdéses szöveghely második sorát citálja, természetesen a régi megfogalmazást. Freund megjegyzi, hogy a *Versuch Schweizerischer Gedichte* kiadásaiban 1772-től a mondott két sor már más szöveggel szerepel (még idézi is a végleges verziót).¹³³ Ez csak részben igaz, minthogy az új verzió már 1768-ban megjelent, viszont az 1772-es kiadás pont a régi változatot hozza. Azt azonban ettől függetlenül is fontos hangsúlyozni, hogy Platner nem azért járt el így, mert biztosan nem ismerte a legújabb verziót (amit nemigen tudunk ellenőrizni), hanem mert az albumokban a régi szöveget volt szokás idézni, ezt mindenki így csinálta. Ennek megfelelően a kifejezetten albumhasználók számára megjelentetett idézetgyűjteményekben is a régi formula szerepel. Például a Karl Gottwalt Benjamin Fritzschtől 1783-ban kiadott, igen beszédes című nyomtatványban (*Mein Stammbuch*),¹³⁴ vagy a korábban már emlegetett *Stammbuch oder*

128 Az első megfogalmazás jegyzetként megtalálható ebben a kiadásban is. Megjegyzendő, hogy az ugyancsak 1777-ben napvilágot látott reutlingeni edícióban (mely a költő közreműködése nélkül jelent meg) szintén az új verzió olvasható, s a korábbi változat itt is jegyzetben szerepel (179). Vö. *Bibliographia Halleriana...*, 0050.

129 IAA, 4792. Düttelhez lásd: WAGNER, *Register Erlangen...*, 40, 1776. máj. 10. Egyébként a *Versuch Schweizerischer Gedichte* 1776-os bieli kiadásában is az új verzióban szerepel a két verssor (121). A korábbi változat itt szintén jegyzetben olvasható.

130 IAA, 4792. (Christian Ludwig Düttel), IAA, 6045. (Mazáry, Julianna), IAA, 12219. (Matthias Fried), IAA, 7341. (Johann Sigismund Donner), IAA, 9161. (Friedrich von Grote), IAA, 10000. (Szentgyörgyi, Dániel).

131 Johann Silberrad emlékkönyvéről van szó (OSZK, Oct. Lat. 116.).

132 BERZEVICZY und LÖKÖS, „Zitate deutscher...”, 173–174, 136. jegyzet.

133 Vö. Hubert FREUND, *Aus der deutschen Gesellschaft des 18. Jahrhunderts: Nach Stammbuchblättern* (Berlin: R. Gaertners, 1902), 37. Freund okfejtése egyébként némileg zavaros. Állítása szerint Haller 1772-ben valójában csak helyreállította az első, 1732-es kiadás eredeti szövegét. Ez tévedés. Az 1732-es kiadásban a vers még nem volt benne, az új verzió így semmiképpen sem „eredeti”, hanem tényleg új.

134 *Mein Stammbuch. Für tugendliebende Freunde und Freundinnen: Aus den Quellen edler Seelen geschöpft* (Frankfurt und Leipzig: Fritzscht, 1783), 27. Megjegyzendő, hogy az idézet itt két sorral (tehát a folytatással) hosszabb verzióban olvasható (81–84. sorok).

Denkmähler című 1809-es gyűjteményben, ami – emlékezzünk rá – a későbbiekben még jó néhányszor megjelent.¹³⁵

A régi megfogalmazás természetesen más kiadványokból is adatható. Például egy Johann August Unzer által kiadott orvosi hetilapból, melyben az (ekkor még nem is) régi verzió második sora egy „olvasói levél” elé írt bevezetés élén mottóként található,¹³⁶ vagy egy Rigában megjelent, 1778-as temetési prédikációból. Ezt Ernst Friedrich Ockel sahteni lelkész tartotta, Carl Philip von Rönne temetésén hangzott el, s szerzője a beszéd utolsó részében idézi a formulát, csak a két sort.¹³⁷ Az *Intelligenz-Blätter der Reichsstadt Lindau* negyedik évfolyamának 1785. július 9-i számában az „*Ueber die Freygeisterey unserer Zeiten*” című cikkben szintén mindkét sorral találkozunk, bár azok itt nem önállóan, hanem az utánuk következő két verssorral együtt olvashatók, vagyis pontosan abban a formában, ahogy az imént hivatkozott idézetgyűjteményekbe is bekerültek. Johann August Eberhard szinonimaszótára ismét csak az első két sort idézi (az *erniedrigen* szó kapcsán, ami Haller új megfogalmazásában nem is szerepel),¹³⁸ s e kiadvány 1882-ig további tizenkét kiadást ért még meg. A sort jelen esetben is hosszan folytathatnánk, bőven akadnak még példák akár a 19. század első feléből is.

Az igazsághoz mindazonáltal hozzátartozik, hogy az új verzió ilyen jellegű megidézése is adatható, de lényegesen ritkábban és későbből – ami logikusnak látszik –, az általam talált nyomtatványok (összesen kettő) legalábbis a 19. századból valók. Így Georg Victor Keller *Ideale für alle Stände* című opusa,¹³⁹ valamint egy még későbbi, 1839-ben New Yorkban megjelent anonim munka is.¹⁴⁰ A fentiek alapján tehát nem meglepő, hogy adatbázisunkban az új verzióval egyszer sem találkoztunk. Ezt értelmezendő akár a következő (meglehetősen egyszerű) történetet is elképzelhetjük: a harmadik könyv 81–82. sorai hamar népszerűek lesznek, természetesen még a régi verzióban. Albumokba kerülnek, és a versből kiszakadva egyébként is „szóródnak” a nyomtatott médiában, továbbá az albumhasználók számára összeállított idézetgyűjteményekbe is eljutnak. Ily módon részévé válnak az albumokban citálható Haller-szövegek redukált korpuszának, és e korpusz alakítói, felhasználói általában nem különösebben érzékenyek a filológiai finomságok iránt. Az ominózus két verssor függetlenedik Haller költészetétől, s nem engedelmeskedik többé a szerző alakító szándékának. Úgy vélem, mindez valóban így történt, részben legalábbis így történt.

De van itt még valami, amiről mindenképpen szót kell ejteni. Az 1734-es berni kiadásban a 81. verssor (fentebb is idéztem már) így hangzott:

135 *Stambuch, oder Denkmähler der Freundschaft...*, 117. Az idézet itt is ugyanazzal a két sorral hosszabb (81–84. sorok).

136 *Der Arzt: Eine medicinische Wochenschrift*, Theil 2, Auflage 2, Stück 46. (Hamburg, 1760), 321. Az idézet előtt olvasható Haller neve is („von Haller”).

137 Ernst Friedrich OCKEL, *Standrede bey dem Sarge Des Hochwohlgebohrnen und Hochzuehrenden Freyherrn, Herrn Carl Philip von Rönne* (Riga: Keil, 1778), 12. Ockelhez lásd a *Baltische Biographische Lexikon digital* megfelelő szócikkét („Ockel, Ernst Friedrich”).

138 Johann August EBERHARD, *Synonymisches Handwörterbuch der deutschen Sprache für alle, die sich in dieser Sprache richtig ausdrücken wollen* (Halle: Schimmelpfennig, 1802), 188–189. Haller neve itt is olvasható az idézet után.

139 Georg Victor KELLER, *Ideale für alle Stände oder Moral in Bildern* (Aarau: Sauerländer, 1819), 511.

140 *Der Mensch nach den forderungen der Vernunft und des Herzens*, 2 köt. (New York: Birck, 1839), 1:312.

Der Mensch, der Gott verläßt, erniedrigt sein Geschicke, [...]

Pontosan ebben az alakban találjuk Johann Silberrad albumában, ahogy kivétel nélkül az összes fentebb hivatkozott nyomtatványban is. Az adatbázisunkban feldolgozott bejegyzésekben azonban egy kicsit másképp szerepel:

Ein Mensch, der Gott verläßt, erniedrigt sein Geschicke, [...]

Ezt a részletet természetesen csak azon autográfokban olvashatjuk, melyek mindkét sort citálják, összesen tehát három bejegyzésben, ott viszont mindig pontosan így.¹⁴¹ Vagyis a sor elején a *Der Mensch* kifejezés helyett következetesen az *Ein Mensch* sorkezdet található. Ez olyan apró eltérés, hogy akár rá is legyinthetnénk, már amennyiben használata (az általunk feldolgozott bejegyzésekben) nem lenne ennyire egységes, de akár ettől függetlenül is bizton állítható, hogy a dolognak igenis van jelentősége. Az adatbázisunkban jelenleg 103 (!) alkalommal citált Christian Fürchtegott Gellert ugyanis egyik rendkívül népszerű (az IAA-ban eddig 15 esetben felbukkanó) munkájában maga is idézi a szöveg-helyet, betű szerint úgy deformálva annak elejét, ahogy azt bejegyzőink is teszik:

Ein Mensch, der Gott verläßt, erniedrigt sein Geschicke;
Wer von der Tugend weicht, der weicht von seinem Glücke.¹⁴²

Az először 1770-ben megjelent *Moralische Vorlesungen* különben is rengeteg Haller-idézetet tartalmaz, néha nem is a szerző, hanem a Gellert által permutált változatot. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy olykor aztán a Gellert-féle variáns is szóródik a médiában, sőt, néha az szóródik inkább. Ezért szinte bizonyos, hogy bejegyzőink itt egyszerűen Gellerten keresztül, azaz Gellert változatában idézik a két sort, a totális szöveg-egyezés nyilvánvalóan erre utal. Sőt, egy kicsivel talán ennél is többet mondhatunk.

Úgy vélem, a minimális eltérést mutató Gellert-verziót jó eséllyel maga a *Moralische Vorlesungen* közvetítette a bejegyzők felé, minthogy e változat terjedését nem tudtam kimutatni a 18. századi nyomtatott médiában. Ez esetenként igaz lehet a csak a második (és ilyen szempontból semleges) sort citáló bejegyzőkre is. Vagyis az *Über den Ursprung des Übels* harmadik könyvének 81–82. sorait tartalmazó autográfok az IAA-ban részben biztosan, részben meg talán a *Moralische Vorlesungen* recepciójáról szólnak, így ezen idézeteknek Haller költészetéhez csak igen áttételesen van közük.¹⁴³ Ezért az imént fel-

141 IAA, 1777, 6045, 12219.

142 ΣΡΑΨΗ, *Moralische Vorlesungen...*, 74. (Kiemelés tőlem, L. M.) Vö. HIRZEL, *Albrecht von Hallers...*, CDXX–CDXXI. A *Moralische Vorlesungent* idéző 15 bejegyzés: IAA, 9147, 9274, 9279, 9366, 9425, 9426, 9464, 9574, 9576, 9962, 10181, 11106, 11226, 11767, 12240.

143 A mondott hat bejegyzés közül (mint láttuk) a legkorábbi is 1777-ben keletkezett (IAA, 4792.), vagyis elvben valamennyi bejegyző ismerhette Gellert szövegét. A bejegyzők közül egyedül Johann Sigismund Donner ad forráshivatkozást (IAA, 7341.), aki Hallerre utal („Haller”). Ő csak a második verssort citálja, melyet tehát vélhetőleg nem Gellerten keresztül idéz. (Gellert a kérdéses helyen Haller nevét egyáltalán nem említi.)

vázolt történetet talán így kellene módosítani: A harmadik könyv 81–82. sorai hamar népszerűek lesznek a régi verzióban. Albumokba és különféle nyomtatványokba, sőt idézetgyűjteményekbe kerülnek. A szerző alakító szándékától való függetlenedésre ugyanakkor nagyban rásegít egy (az eredeti szövegtől minimális mértékben különböző) nem szerzői változat, amit a változatot életre hívó, rendkívül népszerű kiadvány juttat el az albumhasználókhoz. A Haller által véglegesített verzió pedig – úgy tűnik – ebből a történetből évtizedekre kiszorul.

Az *Über den Ursprung des Übels* II. könyvének 189–190. sorait (az eddig feldolgozott anyagban) egyedül idéző Deák Zsuzsanna érdekes szöveghelyet citált. Hallernél a kérdéses sorpár, melyen 1734-es első megjelenése után ez esetben egyszer sem változtatott, így olvasható:

Die Werkzeug unsers Glücks sind *allen*¹⁴⁴ gleich gemessen,
Jedweder hat sein Pfund, und niemand ist vergessen.

Gellert, aki a *Moralische Vorlesungen* szövegében ezt a sorpárt is idézi, ezúttal némileg komolyabban belenyúl az eredetibe:

Die Werkzeug unsers Glücks sind allen gleich gemessen;
Ein jeder hat sein Pfund, und Niemand ist vergessen.¹⁴⁵

Kizárólag a második sor elején változtat, s a jelentés itt sem módosul különösebben, de az új verzió mégis nyomatékosabban utal a lipcsei professzorra, és ez most fontosnak tűnik. Tudniillik az 1783-as *Mein Stammbuch* is publikálja a két sort, méghozzá imigyen:

Das Werkzeug unsers Glücks ist allen gleich gemessen,
Ein jeder hat sein Pfund, und niemand ist vergessen.¹⁴⁶

Látható, hogy az első sorban az eredetileg többes számú *Die Werkzeug* szó egyes számúvá változott (*Das Werkzeug*), minek következtében az eredeti *sind*-ből is *ist* lett. Ez akár a gyűjtemény szerkesztőjének egyéni leleménye is lehet. A második sor élén álló *Ein jeder* kifejezés viszont azt a benyomást kelti, mintha Haller szövege valójában itt is Gellert közvetítése révén került volna be az 1783-as kiadványba, mely különben sem Gellert, sem Haller nevét nem említi. Plazidus Lenert, a brüx-i gimnázium tanára mindenesetre a maga kétkötetes idézetgyűjteményében világosan beszél erről, méghozzá a bizonyosan Gellerttől kölcsönzött, permutált Haller-idézethez mellékelt forráshivatkozásban: „Gellert VIII. Th. 340. S. entlehnt von Haller.”¹⁴⁷ Ez annyit tesz, hogy Lenert a

144 Az 1734-es kiadás főszövegében e szó helyett az *alle* alak szerepel, de Haller a kiadvány végén (számozatlan oldalakon) lévő erratában javítja a hibát („p. 12. v. 11. alle = allen”).

145 SPÄTH, *Moralische Vorlesungen...*, 164. (Kiemelés tőlem, L. M.)

146 Mein Stammbuch 1783, 65.

147 Plazidus LENERT, *Auszüge aus den besten Dichtern Deutschlands zum Gebrauche der Jugend*, 2 köt. (Prag: Gerzabeck, 1795), 1:219.

Sammlung der besten deutschen prosaischen Schriftsteller und Dichter sorozatának tényleg nyolcadik részeként megjelent *Moralische Vorlesungen*-kiadás 340. oldalán találta meg a saját gyűjteményébe is felvett sorpárt, s hogy tisztában volt az igazi szerző személyével. S valóban, az 1774-ben Karlsruhe-ban kiadott könyv 340. oldalán ott olvasható az ominózus két sor Gellert-féle változata. Figyelemre méltó, hogy Lenert Gellert szövegét veszi fel a prágai kiadványba, jöllehet a sorpárt ismernie kellett Haller költeményéből is, forráshivatkozása egyértelműen jelzi ezt. A citátum első sorába sem piszkál bele (mint talán a *Mein Stammbuch* ihletett szerkesztője), gyakorlatilag betű szerint másol.

A *Moralische Vorlesungen*, mint mondtam, tényleg nagyon népszerű volt az albumhasználok körében, 1775-ben (fél évtizeddel első megjelenése után) a körmöcbányai Ferdinand Wendler például már Pozsonyban citálta. E nagyon sokszor kiadott munka eleve alkalmas volt rá, hogy „szétszórja” Gellert átíratát (ezt az imént is láthattuk), ugyanezt tették a *Mein Stammbuch* típusú gyűjtemények, s erre még ráerősítettek más kiadványok is. Például a rózsakeresztes és szabadkőműves Hans Heinrich von Ecker und Eckhoffen egy 1779-ben hamis kolofonnal megjelent munkája, melyben az Über die Ehre önálló életre kelt hat sora ugyanúgy megtalálható, mint a Gellert verziójában közölt sorpár.¹⁴⁸ Érdekes és egyúttal talán jellemző, hogy a hatsoros citátum kap forráshivatkozást („v. Haller”), a nyolc oldallal utána olvasható két verssor viszont nem. Hasonló megoldással találkozunk a Johann Heinrich Faber által szerkesztett *Der Illuminat* című frankfurti folyóirat lapjain is, mely 1788-ban ugyanazon az oldalon közli a hatsoros idézetet („v. Haller”), valamint a Haller–Gellert sorpár Gellert által permutatált verzióját (ezt persze hivatkozás nélkül).¹⁴⁹ Egy évvel később és ismét Frankfurtban egy orvosi szakkönyvben is napvilágot lát a lipcsei professzor átírata, és ez esetben még a neve is említésre kerül: „Ausspruch des verewigten Gellert”.¹⁵⁰ Gellert variánsa persze a 19. században is fel-felbukkan, hol egy német nyelvkönyvben (1821),¹⁵¹ hol egy kuseli újságban (1854),¹⁵² hol éppen egy kalendáriumban (1863) találkozhatunk vele („Monatspruch”).¹⁵³

Elvben elképzelhető lenne, hogy Gellert érdeklődése a két verssor iránt, ami 1770-re a *Moralische Vorlesungen* szövegében való metamorfózishoz is vezetett, nem kizárólag személyes vonzalmain múlt, hogy arra legalább valamelyest rásegített a szöveghely 1770 előtti „karriertörténete”, amikor az még csak Haller eredeti megfogalmazásában terjedhetett. De nem segített rá. Úgy tűnik, 1770 előtt a két sor önállóan nemigen érte el a nyomtatott médiát. Johanna Charlotte Unzer korábban már emlegetett *Grundriß einer*

148 Hans Heinrich von ECKER und ECKHOFFEN, *Freymäurerische Versammlungsreden der Gold- und Rosenkreutzer des alten Systems* (Amsterdam [recte: Hof], 1779), 56 (az Über die Ehre részlete) és 64 (a két verssor Gellert-féle átírata).

149 *Der Illuminat, eine Monatsschrift* (Frankfurt am Main), August 1788, 20.

150 Johann Christoph JÄGER, *Vermischte chirurgische praktische Cautelen für angehende Praktiker der Wundarzneykunst*, 4 köt. (Frankfurt am Main: Jäger, 1789), 2:157.

151 Anton MÖSER, *Hilfsbuch für Anfänger, welche die deutsche Sprache nach grammatikalischen Regeln erlernen wollen*, Vierte vermehrte und verbesserte Auflage (Prag: Sommer, 1821), 113.

152 *Der Armen-Freund: Ein Unterhaltungsblatt für alle Stände*, 1854, Nro. 11, 42.

153 *Illustrierter (!) Kalender für 1863. Jahrbuch der Ereignisse, Bestrebungen und Fortschritte im Völkerleben und im Gebiete der Wissenschaften, Künste und Gewerbe*, Achtzehnter Jahrgang, Leipzig, 1863, XV.

Weltweisheit [...] című opusában ugyan már 1767-ben is olvasható a szöveghely, de háromsoros változatban, azaz a két sor után következő harmadik verssorral együtt, úgy ráadásul, hogy Unzer a sorrendet is megváltoztatta, s az enyhén módosított harmadik sort illesztette a formula elejére.¹⁵⁴ Unzer asszony férje, Johann August Unzer is nagyon hasonló módon járt el. *Betrachtung über die Augen verschiedener Thiere* című dolgozatában (melynek mottója egy Haller-idézet)¹⁵⁵ ő is három sort citál, nevezetesen a később (átírt változatában) népszerűvé váló formula második sorát, továbbá az utána következő két verssort, de a sorrendet ő is teljesen átalakítja, épp úgy, ahogy a felesége tette ezt.¹⁵⁶ Ettől eltekintve azonban a Haller-féle változat 1770 előtti önálló használatának nem találtam nyomát. Jelen esetben tehát a dolog némileg másképp működött, mint az *Ursprung des Übels* III. könyvének adatbázisunkban (a jelenlegi feldolgozottság mellett) hatszor megidézett, 81–82. sorai esetében. Ott a „régí” verzió gyorsan részévé vált egy közös, többé-kevésbé mindenki által ismert és használt szövegtörzshöz, hogy aztán makacsul ellenálljon a szerző alakító szándékának (s erre csak ráerősített Gellert minimális eltérést mutató új verziója). Jelen esetben a régi verzió vitalitása önmagában csekély volt, úgyhogy igazi karriert az átírt változat futott be.

Deák Zsuzsanna bejegyzését tehát ilyen háttér előtt érdemes megvizsgálnunk. Anynyi bizonyos, hogy ő semmiképpen sem Gellert szövegét idézi:

Die Werkzeug unsers Glücks sind allen gleich gemessen,
Jedweder hat sein Pfund, und keiner ist vergessen.

A második sor elején a *Jedweder* szó Haller „ujjlenyomataként” értékelendő (és karakterisztikusan különbözik a Gellert ujjlenyomataként funkcionáló *Ein jeder* formulától). Ugyanakkor az is látható, hogy a citátum mégsem egyezik szó szerint a svájci poéta eredetijével. A második sorban a Hallernél és Gellertnél olvasható *niemand* szó helyett Deák Zsuzsanna a *keiner* névmást használja, ami a szöveg jelentését különben nem befolyásolja. Ez lehet akár a másolás során elkövetett önkéntelen hiba, de az is elképzelhető (s ez lenne talán az izgalmasabb opció), hogy bejegyzőnk fejből idézi az emlékezetében módosult részletet. Tény azonban, hogy a szöveghely a korszak nyomtatványaiából a Deák Zsuzsanna által lejegyzett verzióval betű szerint egyező formában is adatolható. Igaz, eddig erre mindössze két példát találtam.

Egyiket a Matthias Etenhueber által kiadott *Münchenerisches Wochenblatt in Versen* 1768-as évfolyamában.¹⁵⁷ E kiadvány szerző-szerkesztője udvari költő címet viselt, valójában azonban a müncheni polgárságot tekintette célközönségnek, és a legnagyobb

154 UNZER, *Grundriß einer Weltweisheit*..., 456. (Ezen második, „megjobbított és bővített” kiadás előtt Unzer munkája egyszer már megjelent 1751-ben. Ehhez a kiadáshoz nem jutottam hozzá.)

155 A szintén rendkívül népszerű, albumokban is gyakran idézett *Gedanken über Vernunft, Aberglauben und Unglauben* 337–338. sorai (kis kihagyással).

156 Johann August UNZER, *Betrachtung über die Augen verschiedener Thiere*, in *Sammlung kleiner physikalischer Schriften*, Neue verbesserte und veränderte Auflage I. (Lüneburg–Hamburg: Berth, 1768), 212–222, 214. (A két évvel korábbi első kiadáshoz szintén nem jutottam hozzá.)

157 *Münchenerisches Wochenblatt in Versen*, 1768, Num. 13.

német költőkkel kívánt versenyezni. 1759-től mintegy húsz éven át jelentette meg hetilapját, melyben napi eseményekről számolt be, majd saját verseiben kommentálta is azokat.¹⁵⁸ A Deák Zsuzsanna által lejegyzett szöveggel betű szerint egyező formula is egy ilyen, egyébiránt 26 soros versben (*Moralrede*) található.¹⁵⁹ Mint azt a vonatkozó cikk címe is jelzi (*Wohlverdientes Todsurtheil nebst einer Moralrede des Franz Obermayr*), Etenhueber itt egy halálos ítélet okait, a 23 éves tolvaj, Franz Obermayr hosszú bűnlajstromát taglalja, költeménye ehhez a cseppet sem épületes történethez kapcsolódik, szokás szerint annak végén olvasható. A versben hemzsegnék az *Ursprung des Übels*ből vett idézetek, néha szó szerint adva vissza Haller eredetijét, néha szerzői változatban, ám hogy Deák Zsuzsanna direkt innen citálta volna bejegyzésében a szöveget, az gyakorlatilag teljességgel kizárható. A másik példánk az első dél-afrikai tárgyú német regény szerzőjének, Christian Ludwig Willebrandnak először 1773–1774-ben (két kötetben) megjelent *Trostgründe der Vernunft und Religion [...]* című kiadványa,¹⁶⁰ mely elvben éppen szolgálhatott mintául Deák Zsuzsanna számára, de ennél többet azonban erről nem is állíthatunk. De nem is kell feltétlenül közvetlen forrás után nyomoznunk. A fenti példák alapján annyi mindenképpen elmondható, hogy Haller kétsorosának létezhetett egy harmadik (Haller eredetijétől és Gellert sokkal népszerűbb átíratától egyaránt különböző) változata, ami bejegyzőnkhez éppen el is juthatott.

Deák Zsuzsanna bejegyzésének minősítése tehát nem feltétlenül egyszerű feladat. Ha a Willebrand által is használt formulát idézi, akkor bejegyzésének a svájci költő magyarországi recepciójához nincsen köze. Ha viszont a halleri *niemand* szó metamorfózisát a másolás során elkövetett, önkéntelen hibának tekintjük, akkor a ritkán használt szöveghelyet citáló nő akár „kivülállónak” is tűnhet, ahogy annak tűnt például Amalia Trangus is. A korszak magyarországi német kéziratosságát jól ismerő Ötvös Péter számomra írásban megküldött véleménye szerint azonban az emlékkönyv 135v lapján olvasható bejegyzés írásképe mintha ellentmondana ennek a feltételezésnek.¹⁶¹ Különösen a dedikáció és az aláírás szövegét nézve feltűnő ez, melynek betűvezetése (Ötvös szerint) gyakorlatlan, „kiíratlan” kézre vall. Elképzelhető tehát, hogy Deák Zsuzsanna ilyen szempontból mégsem hasonlított Amalia Trangusra, a betűk világához való viszonya talán más lehetett. Ha ez igaz, akkor kivülállása is más természetű. Egy olyan bejegyzőé, aki nem kiemelkedik az átlagból, hanem vélhetőleg inkább alatta van, s gyakorlatilag a véletlenül múlik, hogy éppen milyen keze ügyébe kerülő szöveget másol be (például egy ismerőse albumából) a neki felkinált emlékkönyvbe.

158 Hans PÖRNBACHER, „Literatur und Theater von 1550–1800”, in *Handbuch der bayerischen Geschichte*, Begr. Max SPINDLER, Bd. 2. *Das alte Bayern: Der Territorialstaat*, Hg. Andreas KRAUS (München²: C. H. Beck, 1988), 978–1024, 1009.

159 Az 5–6. sorban.

160 Christian Ludwig WILLEBRAND, *Trostgründe der Vernunft und Religion bey den Widerwärtigkeiten dieses Lebens*, 2 köt. (Leipzig: Hilscher, 1773–1774). A Deák Zsuzsanna citációjának szövegével betű szerint egyező két sort lásd: II. 22.

161 A bejegyzés fotóját lásd a 348. lapon.

Die Wahrheit ist das Glück und alle
 Glückseligkeit.
 Jedem der sein Glück und seine
 Wahrheit.
 Zim Amharbe
 von
 Duanna Deal

Mármost a tényleg rendezetlenek látszó íráskép, illetve Ötvös megálapítása kapcsán, akár egyszerűen annak ürügyén, feltétlenül szeretnék szóba hozni egy másik bejegyzést, nevezetesen Georg Friedrich Walch bejegyzését.¹⁶² Az autográfot megőrző emlékkönyv ma Dobák Géza magángyűjteményében található,¹⁶³ egykori tulajdonosa a pozsonyi Ferdinand Siegel volt, aki 1772-től használta azt, többek kö-

zött németországi peregrinációja során. Walch bejegyzésében sem keltezési időt, sem keltezési helyet nem jelöl. Erre az emlékkönyv egy másik autográfja alapján lehet következtetni. A göttingeni egyetem neves teológia professzora, Christian Wilhelm Franz Walch bejegyzéséről van szó, mely 1775. október 1-jén Göttingenben került az albumba.¹⁶⁴ Georg Friedrich a professzor fia volt, 1766. január 7-én született, és vélhetőleg apjával azonos időpontban vette kezébe az albumot.¹⁶⁵ A professzor bejegyzéséből az is sejthető, hogy Siegel házitanítóként működött az ekkor 9 éves kisfiú mellett,¹⁶⁶ aki még a nevét is hibásan írja le nagy igyekezetében („Gerorg [!] Frid. Walch”). Biztos, hogy az emlékkönyvbe másolt idézetet sem ő választotta. Merthogy ez a 9 éves kisfiú Haller *Die Falschheit menschlicher Tugenden* című versét citálja:

Nie fordert die Natur, was Tugend uns verehrt,
 die Tugend weigert nie, was die Natur begert.

A keresztnévben olvasható betűtévésztes, de az egész íráskép alapján is egyértelmű, hogy saját kezű bejegyzésről van szó. A szöveget talán Georg Friedrich apja választhatta, hiszen Haller versei ekkorra amúgy is részét képezték az iskolai német oktatásnak.

A vers már az 1732-es berni kiadásban megjelent, de a bejegyzésben citált szöveg-hely ott más megfogalmazásban volt olvasható:

Nie fordert die Natur, was uns die Tugend wehrt,
 Die Tugend weigert nie, was die Natur begehrt. (80)

162 IAA, 11704.

163 Ezúton is szeretnék köszönetet mondani neki, amiért rendelkezésünkre bocsátotta a tulajdonában lévő albumokat, amelyekről fotómásolatot készíthettünk.

164 IAA, 11651. Walchról lásd: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 61 köt. (Lipcse, 1875–1912), 40:646–650.

165 Személyéhez lásd: Dagmar DRÜLL, Hg., *Heidelberger Gelehrtenlexikon 1803–1932* (Berlin–Heidelberg–New York–Tokyo: Springer-Verlag, 1986), 283.

166 Az apa így fogalmaz dedikációjában: „Nobilissimo possessori sedulo se commendat, animumque beneficiorum, quae ille in filium suum contulit, semper memorem spondet.”

A sorpár a későbbi kiadásokból rendre kimarad, de szerzői változatként például az 1751-es göttingeni, vagy az 1777-es berni edícióban is szerepel a jegyzetek között.¹⁶⁷ A Georg Friedrich által lejegyzett variánssal betű szerint egyező megfogalmazást nem találtam. Sem a *Versuch Schweizerischer Gedichte* különböző kiadásában, sem máshol. Ez nem meglepő, mert az első sor vége a 9 éves kisfiú autográfjában valójában nem is teljesen értelmes. Azt sem lehet tehát feltételezni, hogy a szöveget (mondjuk) diktáló teológia professzor emlékezetében torzult el így a sor, minthogy ez tipikusan másolási hiba, amit a Georg nevet (saját nevét) „Gerorg”-ra rontó Georg Friedrich személyesen követett el. Egyértelmű tehát, hogy bejegyzőnk nem maga választotta az idézetet, amit szemmel láthatólag nem is értett teljesen. Mindazonáltal egy érdekes szöveghelyet másolt be Siegel emlékkönyvébe, legalábbis abban az értelemben, hogy azt a legtöbb Haller-kiadás csak a jegyzetek között közli, és (idáig) más bejegyzésekből sem került elő,¹⁶⁸ ami persze nem a kis Georg Friedrich Haller iránti érdeklődésével magyarázandó.

Mindezt azért volt érdemes talán elmondani, mert éppenséggel Deák Zsuzsanna autográfjának keletkezését is elképzelhetjük hasonló módon. Ahogy Georg Friedrichnek, úgy neki is akadhatott segítője, s ebben az esetben a Haller-idézet kiválasztása sem feltétlenül rajta múlt. Márpedig lehet, hogy tényleg akadt segítője, mégpedig Johann Musculi személyében, aki Pozsonyszentgyörgyön 1791. július 21-én vette kézbe Németh albumát.¹⁶⁹ Bejegyzése annak 136r lapján olvasható, vagyis épp Deák Zsuzsanna autográfja mellett (135v), s tény, hogy a két bejegyzés – a szó szerint egyező két dedikációtól eltekintve is – feltűnően hasonlít egymásra. Például a különböző szövegrészek elhelyezése, a sortörések, vagy az inscriptiót a dedikációtól és aláírástól elválasztó vízszintes vonal alkalmazása révén. Úgy tűnik, a betűvetésben nem túlságosan gyakorlott Deák Zsuzsanna formai szempontból egyszerűen lemásolta Musculi bejegyzését, esetleg Szentgyörgyön, esetleg július 21-én, s talán a Haller-citátum vonatkozásában sem teljesen függetlenül a korábban a jénai egyetemen tanuló, egy 1789-es német nyelvű bejegyzésében Kantot idéző Musculi személyétől.¹⁷⁰ Természetesen mindez nem több, mint egyszerű találgatás, de annyi azért minden bizonnyal így is érzékelhető, hogy Deák Zsuzsanna és Amalia Trangus „Haller-élménye” akár egészen eltérő jellegű is lehetett.

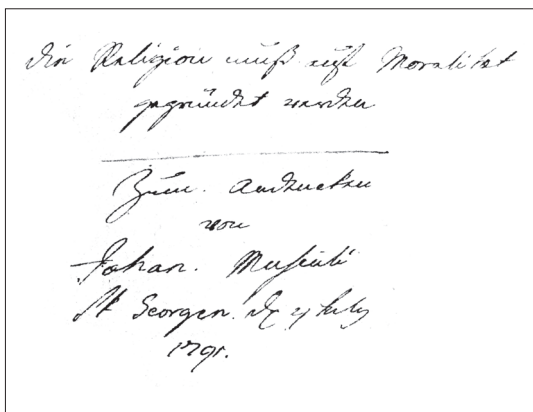
167 Az 1751-es kiadásban: 102; az 1777-es edícióban: 320.

168 Tény ugyanakkor, hogy szöveghely több 19. századi nyomtatott forrásból, többek között idézetgyűjteményekből is adatolható. Néhány példa: Karl MÜCHLER, *Das Stammbuch: Ein Auswahl von Gnomon und Denksprüchen aus den Werken der vorzüglichsten deutschen und französischen Schriftsteller* (Wien: Haas, 1815), 162; August Heinrich Julius LAFONTAINE, *Neueste Charadenlese, Gesammelt Auf Den Gefilden Des Witzes Und Der Laune* (Pest: Müller, 1817), 162; Franz MÜLLER, *Blütenkranz: Aphorismen aus dem Gebiete schöngeistiger Literatur aller gebildeten Völker, älterer und neuerer Zeit*, 2 kötet. (Nürnberg: Kiadó, 1843), 2:26. Ez vélhetően azt jelenti, hogy önálló használatát igazoló adatok korábbról is fognak még előkerülni.

169 IAA, 11531. A bejegyzés fotóját lásd a 350. lapon. 1791-ben egyébként Musculi lelkeszként tevékenykedett Szentgyörgyön. Vö. Victor HORNYÁNSZKY: *Beiträge zur Geschishte evangelischer Gemeinden in Ungarn* (Pest: Hornyánszky & Hummel, 1867), 66. Ezt az adatot Bujtás László Zsigmondnak köszönöm.

170 A Kantot idéző bejegyzés (Schmidt Mózes albumában): IAA, 8064. Jénai tanulmányait 1786-ban kezdte, vagyis bejegyzése keletkezésekor még fiatalember. Vö. TAR, *Magyarországi diákok...*, 2457.

Harmadik, egyben utolsó példánk, Susanna Cerva („Susette Cerva”) bejegyzése a késmárki „főtanoda felügyelőségében 26 évig munkálkodó” Spóner Pál albumából ismert.¹⁷¹ Hunfalvy Pál most idézett beszédét 1847-ben tartotta „a’ 64 éves” Spóner „gyász ünnepén”, a késmárki gimnáziumban.¹⁷² Ezek szerint Spóner 1783-ban születhetett. Emlékkönyve nem peregrinációs album, zömmel késmárki bejegyzéseket találunk benne az 1797–1799 közti időszakból. 1799. október 16-án (ekkor vette kezébe Susanna Cerva az albumot) mindössze 16 éves volt. Ebben az időben (1774-től 1808-ig) Daniel Cerva a késmárki evangélikus gyülekezet lelkésze. Susanna Cerva talán az ő rokona volt,

bár ezt teljes biztonsággal nem sikerült megállapítani. A korábban már emlegetett, s bejegyzésében szintén Hallert citáló Christian Genersich beszédéből, melyet Daniel Cerva 1808-as temetésén mondott el, ilyesmi nem derül ki. Annyi bizonyos csupán, hogy a késmárki lelkész feleségét Johanna Susanna Kellnek hívták, három fiuk, összesen 15 unokájuk és 4 dédunokájuk született 1808-ig, de Genersich nem árulja el a neveket, úgyhogy biztosat nem tudhatunk.¹⁷³

A *Die Falschheit menschlicher Tugenden* 105–108. sorait adatbázisunkban eddig egyedül citáló Susanna Cerva bejegyzése cseppet sem emlékeztet Deák Zsuzsanna autográfjára, minthogy jelen esetben egy határozottan gyakorlott, „kiírt” kézírásról van szó, mely tartalmi-szerkezeti szempontból is teljességgel megfelel az elvárásoknak (a bejegyzés keltezési időt és helyet egyaránt tartalmaz, továbbá egy rövid dedikációt is). Az imént említettem, hogy a költemény már a *Versuch Schweizerischer Gedichte* első, 1732-es kiadásában megjelent. Híres vers volt. Georg Friedrich Telemann szinte azonnal megzenésítette hat verssorát,¹⁷⁴ 1750 előtt keletkezett angol és francia nyelvű fordításáról is tudunk (utóbbi többször is megjelent).¹⁷⁵ A hosszú, összesen 346 soros tankölteményt heten idézik az általunk feldolgozott anyagban. Közülük három bejegyző választott olyan citátumot, melyet (jelenleg) kizárólag egyetlen bejegyzéséből tudtunk

171 OSZK, Oct. Germ. 446.

172 HUNFALVY Pál, *A' késmárki ev. főtanodában Spóner Pál gyász ünnepén mondott beszéd* (Lőcse: Werthmüller János és fia, é. n.), 11, 19.

173 Christian GENERSICH, *Ueber das selige Hinscheiden eines rechtschaffenen Religions-Lehrers. Eine Leichenpredigt am Begräbnisstage des [...] Herrn Daniel Cerva, ältern Geistlichen der ev. Gemeinde der Stadt Késmárk, gehalten den 9. October 1808* (Leutschau: Mayer, 1808), 11.

174 A 243–248. sorokat. Vö. *Bibliographia Halleriana...*, 0178.

175 *Bibliographia Halleriana...*, 0057, 0158, 0159.

adatolni. A kilencéves Georg Friedrich Walch (apja), Susanna Cerva és egy göttingeni egyetemista, Heinrich Wilhelm Crome.¹⁷⁶

Crome szinte biztosan kívülálló, esetében a dolog elég egyértelműnek látszik. Ő a vers 322–324. sorait citálja, imígyen:

Gewiss, wer die Tugend haßt, der kent die Tugend nicht,
Sie ist kein Wahl gesetz, das uns die Weisen lehren,
Sie ist ein inerer Ruff, den nur die hertzen hören.

E szöveghelyet Haller 1732 után többször is jelentősen átírta. A Crome által idézett verzió a *Versuch Schweizerischer Gedichte* 1748-as göttingeni kiadásában jelent meg először, de nem ez maradt a végleges szöveg, minthogy az 1777-es edícióban ismét (immár utoljára) módosult. 1748-ban, ahogy az 1777-ig megjelent többi kiadásban e három sor tehát így volt olvasható:

Und wer die Tugend haßt, der kennt die Tugend nicht.
Sie ist kein Wahl-Gesätz, das uns die Weisen lehren,
Sie ist des Himmels Ruf, den nur die Herzen hören. (88)¹⁷⁷

Crome bejegyzésében az első sor nyitó szavát azonnal lecserélte, ami vélhetőleg azzal magyarázandó, hogy a citátumot (a bejegyzés aktusához illő módon) kompakt egységként kívánta kezelni, az eredeti *und* kötőszó viszont világosan jelezné, hogy a szöveg valaminek a folytatása. Az utolsó sorban a *es Himmels Ruf* szerkezetből *ein inerer Ruff* lett, amiért ismét Crome lehet a felelős. Egyszerűen azért, mert a mondott három sor ilyen jellegű szövegmódosulásait egyáltalán nem lehet máshonnan adatolni. Sőt, e három sor önálló használatának sem találtam semmilyen nyomát, ahogy hiába kerestem e szöveghelyet a különféle idézetgyűjteményekben is. Úgy tűnik, Crome tényleg „Hallert” idézte, nem pedig az albumhasználók számára redukált szövegtörzset valamely elemét.

A Susanna Cerva által citált verssorok Haller verseinek 1732-es kiadásában még így olvashatók:

Wie ein gefärbtes Glas, dadurch die Heitre strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie sind an sich, nur wie es sie wil machen. (69)

176 IAA, 11693. Személyéhez lásd: Heinrich Wilhelm ROTERMUND, *Das gelehrte Hannover oder Lexicon von Schriftstellern und Schriftstellerinnen, gelehrten Geschäftsmännern und Künstlern, die seit der Reformation in und ausserhalb den sämtlichen zum jetzigen Königreich Hannover gehörigen Provinzen gelebt haben, und noch leben*, 2 köt. (Bremen: Carl Schünemann, 1823), 1:410.

177 Az 1777-es edícióban egyébként Haller az utolsó sor második felén módosított, mely végül így nyerte el végső formáját: „Sie ist des Himmels Ruf, den reine Herzen hören.” (108–109.) Minthogy Crome bejegyzése 1772-ben került be Ferdinand Siegel albumába, ezt a változatot egyszerű kronológiai okokból kifolyólag sem ismerhette.

Haller azonban ez esetben sem elégedett meg az első megfogalmazással, bár 1734-ben még csak egy szót cserélt le, az első sorban (*dadurch/wodurch*):

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Heitre strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie sind an sich, nur wie es sie wil machen. (43)

1748-ban kicsit jobban belenyúlt a szövegbe, s az utolsó sor második felét is átírta:

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Heitre strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie selber sind, nur so, wie wir sie machen. (79)

1751-ben ismét az első sorral volt elégedetlen (*Heitre/Sonne*):

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Sonne strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie selber sind, nur so, wie wir sie machen. (89)

Az 1762-es és 1768-as kiadások ezen a verzió n változtatnak, de 1777-ben minden korábbinál komolyabb metamorfózison esik át a szöveg:¹⁷⁸

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Sonne strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allem mahlt,
So thut die Einbildung, sie zeigt uns, was geschieht,
Nicht wie es wirklich ist, nur so, wie sie es siehet. (94)

A harmadik sorban a *das Vorurtheil* helyett *die Einbildung* olvasható, nyilván a második sorban található *Urtheil* miatt, minthogy Haller (minden bizonnyal) kerülni akarta a „részleges szóismétlést”. Ebből adódóan persze a vonatkozó mellékmondatban az *esböl sie* lesz, de ennél is látványosabb az utolsó sor átalakulása. A szöveg elnyerte végső formáját.

Susanna Cerva bejegyzésében így idézte meg a verssorokat:

Wie ein gefärbtes Glas, wodurch die Sonne strahlt,
Des Auges Urtheil täuscht, und sich in allen mahlt,
So machts das Vorurtheil, es zeigt uns alle Sachen,
Nicht wie sie wirklich sind, nur so, wie wir sie machen.

178 Természetesen a kritikai kiadás is ezt a verziót hozza a főszövegben. Vö. HIRZEL, *Albrecht von Hallers...*, 66.

Látható, hogy szövegünk Haller egyetlen variánsával sem egyezik szó szerint, sőt, más olyan forrást sem találtam, amivel szó szerint egyezne. Az persze világos, hogy az 1751 utáni, de 1777 előtti redakciókkal tart rokonságot, annak ellenére is, hogy az utolsó sorban olvasható *wirklich* szó az 1777-es edícióban tűnik fel először. Susanna Cerva bejegyzése azonban mégis másképp értékelendő, mint Heinrich Wilhelm Crome most tárgyalt autográfja. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a késmárki (kis)asszony valamely közvetett forrásból másolta a szöveghelyet, amit egyszer talán azonosítani is lehet majd. Crome autográfjában tudniillik az „egyéni”, csak az adott bejegyzésre jellemző szövegeltérések vagy az albumba való beírás sajátágaival magyarázandók (így lesz az *Und*ból *Gewiss*), vagy pedig más forrásból nem adatolhatók (*des Himmels Rufe/in innerer Ruff*), ráadásul egy olyan szöveghely kapcsán figyeltük meg őket, mely önállóan nem került forgalomba. Susanna Cerva bejegyzése teljesen más. Szövegeltérései semmiféle összefüggést nem mutatnak a bejegyzés aktusával, más forrásokból is adatolhatók (igaz, egyetlen szövegforrásból sem egyszerre az összes), de ami ezeknél is sokkal fontosabb, variációnk egy önálló formájában is szóródó szöveghelyet idéz.

A második sor *in allen* verziója (*in allem* helyett) másolási hiba is lehet, de azért kimutatható a nagyszombati és budai egyetemen is oktató Joseph Jacob von Plenck (Plenck) egy 1766-ban megjelent orvosi tárgyú szakmunkájából, aki könyvében pont ugyanazt a négy verssort citálja, mint Cerva (kis)asszony; az első két sort betű szerint ugyanúgy.¹⁷⁹ A késmárki bejegyzés utolsó sora ugyancsak betű szerint egyező formában tűnik fel a *Gothaische gelehrte Zeitungen* 1776. december 7-ei számában, a folyóirat profiljának megfelelően egy recenzióban.¹⁸⁰ A recenzált könyv Joseph Thaddäus Klinkosch mesmerizmussal kapcsolatos munkája, melyben mottóként szerepel a kérdéses négy sor, valóban úgy, ahogy azt a *Gothaische gelehrte Zeitungen* is megismétli.¹⁸¹ Ez a verzió két helyen tér el Susanna Cerva szövegétől. A második sorban itt is a szokásos és szerzői *in allem* formula szerepel, a harmadikban pedig a szintén szokásos és szintén szerzői *thut das Vorurtheil* kifejezés (a *machts das Vorurtheil* helyett). De a Klinkosch-féle változattal betű szerint egyező formában bukkan fel a négy sor 1786-ban is, ezúttal egy stuttgarti kiadványban,¹⁸² valamint Joseph von Sonnenfels összegyűjtött munkáinak első kötetében, ami különösen érdekes.¹⁸³ E kiadvány 97–364. oldalain Sonnenfels az általa szerkesztett *Der Mann ohne Vorurtheil* című morális hetilap 1765-ös első évfolyamának első 26 írását közölte újra.¹⁸⁴ A sorozat előtt mottóként találjuk a négy sort. A dolog azért izgalmas, mert ugyanez a mottó természetesen olvasható a *Der Mann*

179 Joseph Jacob von PLENCK, *Schreiben an Herrn Georg Ludwig Rumpelt [...] worinnen die Wirksamkeit des ätzenden sublimirten Quecksilbers und des Schierlings [...]* (Wien: Krauß, 1766), 7.

180 *Gothaische gelehrte Zeitungen*, Stück 98. (1776. december 7.), 800–801.

181 Joseph Thaddäus KLINKOSCH, *Schreiben den thierischen Magnetismus und die sich selbst wieder ersetzende elektrische Kraft betreffend [...]* (Prag: Gerle, 1776). A módosított Haller-idézet a címlap versóján olvasható. A szerzőhöz lásd: ADB, XVI. 196–197.

182 Ernst Urban KELLER, *Das Grab des Aberglaubens. Fünfte und sechste Sammlung: Gegen den Aberglauben* (Stuttgart: Mezler, 1786), 290.

183 SONNENFELS *gesammelte Schriften*, 10 köt. (Wien: Baumeister, 1783), 1:98.

184 A *Der Mann ohne Vorurtheil* egyes évfolyamai kétszer is megjelentek. Az első évfolyam másodsorra 1773-ban.

ohne Vorurtheil élén is (minden egyes évfolyam esetében), csak hogy nem ebben, hanem Haller 1751-es (szerzői) változatában, melyet – mint láttuk – a svájci poéta 1777-ben végleg lecserélt. Sonnenfels tehát a gyűjteményes kiadásban a mottó időközben elavult változatát felülírta, de nem a szerző által hitelesített, végleges variánszal...

Biztosnak látszik tehát, hogy Susanna Cerva citációja a sokszoros metamorfózist megélt négy sor most ismertetett változataival tart rokonságot, ahogy az is biztos, hogy a késmárki bejegyzésben nem egy „valódi” Haller idézetet olvasunk. Susanna Cerva (legalábbis jelen idézet okán) nem kívülálló. Haller költészetével kapcsolatosan természetesen lehettek egyéni, akár nagyon intenzív élményei is, de autográfja semmi ilyesmiről nem tanúskodik. Sokat citált, ismert szöveghelyet idéz meg Spóner albumában, úgy hogy ennek az ügynek Haller magyarországi recepciójához ismét nem nagyon lehet köze.

Összegzés

Haller versei köztudottan nagy népszerűségnek örvendtek a 18. században, jóllehet nem minden verse volt egyformán híres. Ugyanez igaz a költemények egyes szöveghelyeire tekintve is. Ezek esetenként intenzíven és nemcsak szerzői változatban szóródtak a nyomtatott médiában, máskor viszont vitalitásuk túl csekélynek bizonyult, s a versekből nem szakadtak ki, nem éltek önálló életet. Az önállósuló szöveghelyek olykor szabályos burjánzásnak indultak, valóságos szövegbokrok jöttek létre (az egyes variánsok között néha csak nüansznymi különbségek vannak), s az idézetek piacán ezek egymással is versenyeztek. Véleményem szerint kijelenthető, hogy amennyiben egy albumbejegyzésben egy ilyen önállósult szöveghellyel találkozunk, akkor az mindig közvetett forrásra utal, arra tehát, hogy bejegyzőink valójában nem Haller adott versét, hanem a médiában szóródott szöveghelyet idézik.

A 18. századi hungarika jellegű bejegyzések jelenlegi feldolgozottsága mellett úgy tűnik, hogy bár a magyarországi bejegyzők látszólag ugyanazokat a Haller-verseket citálják, mint a németek, bejegyzéseik feltűnően gyakran idéznek meg önálló életre kelt szöveghelyeket, ami a „megidézett” versek vonatkozásában tényleg szembevetendő átfedés egyik (véltetőleg alapvető) oka is lehet. Kívülállókkal, különösen a nők körében, nemigen lehet találkozni. Ez nem feltétlenül valamiféle intellektuális „éretlenség” jele, hiszen – mint azt például Karl Gottlieb Windisch esetében is feltételezni lehet – Hallert ettől még tényleg ismerhetik. Ráadásul a szóródott szöveghelyeket közvetítő források olykor maguk is kifejezetten izgalmasak, már amennyiben egyáltalán felkutathatók. Az albumokban alkalmazott citációs eljárások részletesebb felderítése akár ilyesmi- ben is segíthet majd. Abban tehát, hogy megtudjuk, milyen szövegforráshoz nyúltak a Hallert idéző magyarországi bejegyzők – Haller helyett. Mindez a dolgozatomban első részében tárgyalt számokkal, „mintázatokkal” kapcsolatban is óvatosságra int. Ha például a Hallert idéző nők valójában szóródott szöveghelyeket idéznek (márpedig úgy néz ki), akkor a Haller-kultusz albumokban megfigyelhető kései továbbélésében sem játszhattak kulcsszerepet, sőt lehet, hogy továbbélésről nem is igen beszélhetünk. Egy

dolog azonban máris bizonyos. A Haller-idézeteket tartalmazó hungarika jellegű albumbejegyzések minden distinkció nélküli bevonása a svájci poéta hazai recepciótörténetének kutatásába egyszerűen értelmetlen, ez az út nem járható. Mindez (mutatis mutandis) esetleg igaz lehet a német kutatás vonatkozásában is. Nagyon valószínűnek gondolom például, hogy Steinhilber és Henzel Haller-idézeteinek egy jelentékeny hányada szintén nem valódi Haller-idézet. Noha ez így közhelynek számít az albumokkal foglalkozó irodalomban, de éppen ezért végre érdemes volna komolyan is venni a dolgot, különösen a jelentős szerzők vonatkozásában. Mert úgy tűnik, minél inkább ismertek, kedveltek egy 18. századi költő versei, paradox módon annál nagyobb az esélye annak, hogy az albumbejegyzésekben közvetett forrásból idézik őket. Egy kevésbé ismert szerző esetében mindez talán épp fordítva lehet. S noha mindebből a legkevésbé sem következik, hogy az albumbejegyzések a hatástörténet ügyében ne lennének sikeresen megfaggathatók, de ehhez szükség van az egyes inscriptiók tényleges elemzésére: kívülállókra kell vadásznunk.